

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Министерство образования Республики Тыва

Управление образования администрации Каа-Хемского района

МБОУ СОШ с.Бурен-Хем

СОГЛАСОВАНО

ЗУВР Ооржак
/Ооржак О.Б./

/Бичекей А.А./

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

учебного предмета «Родной (тувинский) язык»
для обучающихся 6-го класса

Составила учитель родного
языка и литературы Буянды Г.Н.

Бурен-Хем 2023

ДОПЧУЗУ

1. Тайылбыр бижик	3
2. Эртемни шиңгээткенинге баш бурунгаар планнатынган түңнелдер.....	9
3. Эртемни шиңгээдип алганын үнелээринге негелделер.....	37
4. Өөредилге эртемниң утказы	51
5. Темалыг планнаашкын.....	66
6. Кичээлден дашкаар ажил-чорудулганың чижек планы.....	105
7. Өөредилге программаны боттандыраарының байдалдары.....	112

1. ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарныңдеңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарынга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже соңгулдаарның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажыглаттынып турар.

Тыва улустуң төрөөн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырат; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдиң алырынга өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдыышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын)

дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрээн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартына дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүн ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медреселдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрээн дылына хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрээн дылына өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрээн (тыва) дыл» эртеми колниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырынга улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарына үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазасы:**

– 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);

– 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;

– Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)

– «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-I, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

Өөредилге програмазының ниити тайылбыры

Программаны боттандыраарының **сорулгазы**: Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртеминиң утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттыңан бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртеминиң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

Салдыңган сорулгаларны шиитпирлээри-биле чорудар ажылдар:

– бодунуң тыва чонунга чоок хамаарылгалыын ханы медресеп билип чоруур, төрээн тыва дылынга ынак болгаш ону эки билир, күрүне дылын болгаш өске-даа чоннарның дылдарын хүндүлөп чоруур; иштики сагыш-сеткили байлак, бот-медресели бедик Россия Федерациязынга болгаш төрээн Тывазынга бердинген, шынчы хамаатыны кижизидери;

– төрээн дылын кижиниң эртем болгаш өөредилгениң аңгы-аңгы адырларынга билиг чедип алырының кол аргазы болурун; ниитилелде мораль-этиктиг негелделерни, дылдың эстетиктиг үнезин медресеп билириниң база кол аргазы кылдыр билиндирери;

– аңгы-аңгы байдалдарда тыва дылга бодунуң бодалын хостуг илередип шыдаар кылдыр сайзырадыры; кижилер-биле чугаалажыксаар, харылзаа тудар арга-шинээн улам мергежидер күзелдиг болурун хевирлээри;

– тыва дылдың эртеминиң адырларының болгаш тыва литературлуг дылдың кол-кол нормаларының дугайында билиглерин делгемчидери;

– өөреникчилерниң идепкейлиг ажыглап турар болгаш потенциалдыг сөс курлавырын улам байыдары; чугаада ажыглаттынып турар грамматиктиг аргаларның хемчээлин делгемчидери;

– аас болгаш бижимел чугаа культуразын, чугаа чорударынын хевирлерин (номчууру, дыңнаары, чугаалаары, бижири) шингээдири;

– чедип алган билиглери, чаңчыл-мергежилдерин херек кырында амыдыралга ажыглаары;

– интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы мөөрейлерге, төлевилелдерге болгаш өөредилге шинчилелдиг ажылдарны чорударынга херек арга-дуржулганы, мергежилдерни шингээттирери; өөреникчилерниң бот-идепкейлиг чоруун сайзырадыры.

Программа өөреникчилерниң харылзажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларын хевирлээринче угланган.

Харылзажылга (коммуникативтиг) компетенциязы дээрге-ле чугаа чорудулгазынын хевирлерин, аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин ыяк шингээдип алганы; дылды ажыглаарынын кол мергежил, чаңчылдарын назы-харынын аайы-биле янзы-бүрү байдалдарга ажыглап билири болур. А кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, чугааның байдалынга таарыштыр чугаалажырынын эптиг аргаларын тып билиринден илерээр. Өөреникчинин чугаалажып билиринин кайы хире хевирлеттингени ооң үежилери-биле азы улуг улус-биле чугаалажыксаар, кады чугаалажып турар кижизинин бодалын дыңнап, ооң тус айтырыгга хамаарышкан туружун шын билип турарындан, чидиг айтырыгларга харыылап билиринден тодараттынар.

Дыл (дыл эртемниң) талазы-биле компетенциялар (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) өөреникчи бүрүзүнүн тус-тузунда дылдың тускай демдектер системазы (чаңгыс аайлап тургустунган дыл демдектеринин чүнү илередип турарын, оларнын аразында харылзаалыын) болгаш ниитилел болуушкуну болуп, сайзырап, янзы-бүрү хүлээлгелерни күүседип чоруурун ыяк билип; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шингээткенинден; сөс курлавырын байытканындан, чугаазынын

грамматиктиг тургузуун экижиткенинден; дылдың кол кезектерин болгашөзөк билиглерин, дыл болуушкуннарын сайгарып; лингвистиктиг словарьларның аңгы-аңгы хевирлерин ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажын-чүдүлге, ёзу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылды тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевири кылдыр медресеп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын ыяк билири. Тыва дылдың өске дылдардан онзаланып турар талаларын, тыва чугааның аянын, өске чоннар-биле харылзашпышаан, оларның национал культуразы, төөгүзү-биле холбашкан чүүлдерин билип алыры. Тыва национал культура база ооң-биле холбашкан терминологияны, лексиктиг курлавырны эки билип, культурага хамаарышкан сөстөрниңутказын шын тайылбырлап билири болур.

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртеминиң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **нш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртеминиң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүкте кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрөөн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы- биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир киириштирип өөредир.

Программада материалды чүгле билиг кылдыр эвес, а ону амыдыралга чогумчалыг ажыглаарын билиндирери-биле *харылзажыр ажыл- чорудулгалыг (коммуникативно-деятельностный) органы* ажыглаары көрдүнгөн. Курста харылзажылганың мергежилдерин сайзырадырынче болгаш өөредилгениң эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдеринче кичээнгейни күштелдирген. Ол дээрге тыва дылда чедип алганы билиглерни, арга-мергежилдерни амыдыралдың кандыг-даа айтырыгларын шиитпирлээрде ажыглап болур чугула байдалдарның тургустунганы болур. Төрөөн тыва дылын өөредип тура, чугаага ажыглаар дыл аргаларын шилиир, чүвени шын угаап бодаар, бодалын чиге илередир арга-шинээн сорулгалыг сайзырадыры чугула. Өөреникчилерниң чугаа чорудулгазының улам ыңай сайзыралы тыва дылдың чурумчуткан тургузуунун дугайында, чугааны байдалга дүүштүр ажыглаар дылдың онзагайларының дугайында билиглеринге үндезилеттинген. «Төрөөн (тыва) дыл» эртеминде өөредиглер дыл болуушкуннарын сайгарып көөр арга-мергежилдерни сайзырадыр, ук арга-мергежилдерни бөлүктээр, чугаа культуразын сайзырадып кижизидер, номчулганың янзы-бүрү хевирлерин база медээ дилээр янзы-бүрү аргаларны ажыглаар, сөзүглелдерни эде тургузар, литературлуг дылдың нормаларынсагыыр дээн ышкаш өске-даа чаңчылдарны хевирлээринче угландырган.

Эртемниң өөредилге планында туружу

Өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемин өөредиринге 5-9 класстарга 340 шак (чылда класс бүрүзүнге 68 шак) көрдүнгөн.

Өөредилге планында өөредилге харылзааларының киржикчилериниң шилип алыр кезээнде көрдүнгөн шактарның дузазы-биле өөредилге чери боду ук эртемге шактарны көвүдөдип алыр эргелиг.

2. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНӨЛДӨР

«Төрээн (тыва) дыл» эртемин шиңгээткениниң түңнөлдери үш кол бөлүк кылдыр демдеглеттинген: бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (метапредметтиг) болгаш эртем талазы-биле (предметтиг) түңнөлдөр.

Бот-тускайлаң түңнөлдөргө уругларның бот-башкартынып (боттут туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнөлээри), чүгө өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш сонугалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңгө хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнөлээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

– россияжи хамааты демнежилге деп билигниң утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунуң мурнунга харыысалгалыг болурун угаап билири;

– бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижиги төрөлгөтөнниң культурлуг өнчүзүнүң үндөзүннөрин билири;

– төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонuurгалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонuurгалының болгаш билииниң деңнелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медеpелдиг шилип алырынга белеп болуру;

– кижиниң болгаш ниитилелдиң амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузаны медеpеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттуг туружун хүндүлээри;

– назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажыл-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажылдарны чорударынга киржири;

– тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөpедилгеге болгаш күш-ажылга харыысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шиңгээдири;

– Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медеpелин сайзырадыры, чараш чүүлдү шиңгээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

– экологтуг культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдушту шинчилээри, көдээ ажыл-агыйны билири, бойдушту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдушту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түңнелдерже өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шиңгээдип алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкарар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажылдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажылдаарынга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шиңгээдириниң* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бигн талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түңнелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгта болгаш ооң болдунар аргаларынга үндезилээн ажыл-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыраары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;

- сүмелээн вариантылардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүндө улам эки чедиишкинниг болурунун аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдин негелделерин хостуг ажыглаар;

– ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;

– бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;

– сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;

– бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер-биле дүүштүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдынган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;

– бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскертип билир;

– бот-хайгаарал, бот-үнелелдиң, шийтпир хүлээп алырының болгаш өөредиглиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың медреселдиг шилилгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң

бугу талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чүвелерни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвелерниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;
- чүвелерни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;
- сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;
- сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;
- сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;
- сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;
- сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;
- сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;
- бойдуска хамаарылгазын чогаадыгларга илередир;
- чугула херек сөстөрни тодарадыр;
- электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

– өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаш символдарны, таблицалар болгаш схемаларны ажыглап, тургузуп болгаш эде тургузуп билир;

– словарьлар болгаш өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонуургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар

бнгн талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;

– бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;

– дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;

– бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);

– бөлүктүң мурнунга салдынган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;

– бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;

– чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;

– чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;

– өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- эш-өөрү азы башкызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;
- маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;
- харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередир, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тннелдерже тыва дылдың кол үндезин билиглери, ук эртемге чаа билиг чедип алырының болгаш ону ажыглаарының дуржулгазы кирип турар.

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- монологтуң янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодаанышкын болгаш оларны холуй) чугааның аңгы-аңгы байдалдарында ажыглаар; диалогтуң янзы-бүрү хевирлерин (айтырар-харыылаар, сонuurгалын оттуруп чугаалажыр, бодал солчур) эш-өөрү, танывазы кижилер база өске аймак сөөк улус-биле амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде ажыглаар;
- чугаа үезинде тыва болгаш ниити чугаа культуразының негелделерин сагыыр;
- монолог болгаш диалогтуң чижектеринге чугааның сорулга болгаш байдалыга дүүштүр ажыглаттынып турарынга үнелелди бээр;
- төрөөн дылынга бодалын, сагыш-сеткилин хостуг илередири-биле чугаага грамматиктиг хевирлерни шын ажыглаар;
- чугааның чедимчелиг азы чедимче чок болганын медресеп билир болгаш ону тайылбырлаары;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- бодунуң үежилериниң мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылыр;
- кылган төлевилел азы реферадын улус мурнунга таныштырар, чидиг айтырыгларны шиитпирлежиринге киржир, бодунуң туружун бадыткаар;
- бодунуң улус-биле чугаалажып шыдавайн баарының кол чылдагааннарын билир болгаш оларны тайылбырлаар.

Чугаа чорудулгазы

Дыңнаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин ажыглаар (дыңнааны сөзүглелдин азы дыңнаан чүүлүнүң кол утказын билир, херек медээни ылгаар);
- дыңнааны сөзүглелдин утказын кыскалады азы долузу-биле чугаалап дамчыдар;
- дыңнааны эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал сөзүглелдериниң темазын, ында кол бодалды тайылбырлап шыдаар, ында кол болгаш немелде медээни ылгаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- аас чугааны сайгарып, тайылбырлап билир.

Номчууру

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- схемада айыткан медээни харылзаалыг сөзүглел кылдыр дамчыдар;
- өөредиглиг болгаш тайылбырлыг номнар база радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүлдү үндезин кылдыр алган материалдар, Интернет четкизиниң курлавырлары-биле ажылдаар аргаларны ажыглаар;

– кайы-бир темага хамаарышкан материалды чыыр болгаш чаңгыс аайлаар, тып алганы медээни (сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар ажылынга дүүштүр) сайгарар болгаш ону тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– сөзүглелде тодаргай болгаш элдээрткен медээниң кандыг стильге болгаш жанрга хамааржырын билир, сайгарар, үнелээр;

– янзы-бүрү үндезин-барымдаалардан (эртем-өөредиглиг болгаш официалдыг албан-херек сөзүглелдери, радио-, теледамчыдылгалар, солун-сеткүүл, электроннуг шыгжамырларны үндезин кылдыр алган медээлер) херек материалды аңгылап тывар;

– бодунуң моон ыңай сайзыралынга номчулганың болгаш төрөөн чогаалды өөренириниң ужур-дузазын медегер билир; бодун база долгандыр турар делегейниң дугайында билеп алыр дээш, үргүлчү бир-ле чүвени номчуксаар;

Чугаалаары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– аңгы-аңгы социал амыдырал, культура, мөзү-бүдүш, дыл дугайында темаларынга дыңнадыг азы улуг эвес илеткелди кылып, бир болуушкун азы төөгүнү чугаалаар, дискуссияга киржир;

– чугаа үезинде херек кырында амгы тыва литературлуг дылдың шын адалга болгаш лексиктиг, грамматиктиг нормаларын сагыыр;

– лексика болгаш фразеологияны стиль талазы-биле шын ажыглаар; чугаа этикедин билир болгаш ону сагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– аас-биле аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга монолог азы диалогту тургузар;

Бижири

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чаа азы херек медээлерни дамчыдары-биле аңгы-аңгы темаларга бижимел монологтарны тургузар;

– дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын (долузу-биле, кызырып, херек чүүлүн ушта бижип) эдертиг, тезис, план хевирлеринге шын дамчыдар;

– бижимел чугаага амгы тыва литературлуг дылдың лексиктиг, грамматиктиг, орфографтыг болгаш пунктуастыг нормаларын херек кырында сагыыр;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– аңгы-аңгы темаларга рефераттарны, дыңнадыгларны бижиир;
– үнелелдерни, аннотацияларны, чугаалаар чүвезиниң тезистерин, конспектилерни тургузар.

Чугаа культуразы

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– аас болгаш бижимел чугаага тыва литературлуг дылдың шын адалга, лексика, грамматика, стилистика талазы-биле, орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыр;

– тыва литературлуг дылдың нормаларының дугайында медээни алыры-биле тыва дылдың словарьларын (тайылбыр, фразеологтук, орфографтыг, тыва-орус, орус-тыва очулга дээш о.ө.) ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– дылдың нормаларын эки билир болгаш ону хажытпас, бүгү кижини төрелгетениң дылда илереттиниң турар эң-не үнелиг, ыдыктыг чүүлдерин билир.

Сөзүглел

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– боду аңгы-аңгы хевирлерге, стильдерге, жанрларга харылзаалыг сөзүглелдин негелделеринге дүүштүр сөзүглелди тургузар болгаш эдилгелерни кылып шыдаар;

– аңгы-аңгы хевирлерниң сөзүглелдериниң (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) утказын шын билип алып, дамчыдар болгаш тайылбырлаар;

– тема, сорулга, кол бодал, чугула болгаш чугула эвес медээ, чугааның хевирлериниң (*тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын*) кайызынга хамаарышканының, дылдың ажыглалының аайы-биле кайы хевирде (*аас чугаа, чечен чогаал дылы, албан-херек, эртем, публицистика стильдери*) ажыглаттынганының талазы-биле сөзүглелди сайгарар;

Доозукчунуң өөренип алып аргалыг кылдыныглары:

– *аас болгаш бижимел хевирлерге өөредилге-эртем сөзүглелдерин тургузар, оларның онзагайынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаар;*

– *сөзүглелдин темазын, кол бодалын, ында көдүргөн айтырыгларны тодарадып база эстетиктиг талаларын – чарааш чүүлдерни эскерип сайгарар.*

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алып:

– сөзүглелдин стильдерин (чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал) ылгаар;

– чугаалажылганың негелделеринге (*сөстөрни, домактарны чугаага дүүштүр ажыглаары, шын, тода, бүзүрелдиг чугаалаары, чугаа культуразын сагыыры дээш о.ө.*) болгаш ажыглаан лексиканың чугааның шынныынга дүгжүп турарының талазы-биле өске улустуң болгаш бодунуң чугаалаан чүүлүн үнелээр;

– чугаа частырыгларын эдер, сөзүглелди хоюглап эде тургузар;

– өөредиглиг болгаш эртем темазынга улуг эвес дыңнадыгны азы илеткелди чаңгыс классчыларының мурнунга чугаалаар;

– амгы тыва литературлуг дылдың нормаларын болгаш чугаа этикедин сагып, аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның (илеткел,

дискуссия, репортаж, интервью, статья, рецензия дээш о.ө.) сөзүглелдерин тургузар болгаш эде бижиир;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– чугаа, эртем, публицистика, албан-херек, чечен чогаал стилиниң сөзүглелдерин оларның лексиктиг, морфологтуг, синтаксистиг аргаларны ажыглаар онзагайларының талазы-биле аңгылаар болгаш сайгарар;

– үежилериниң мурнунга хуралдың шиитпири азы агитациялаан, хөглеткен, бадыткаан уткалыг чүвени дамчыдып чугаалаар;

– тыва дылды хүн бүрүдө харылзажылгага болгаш кандыг-даа чүүлдүң чараи эстетиктиг талалырын эскерип көргүзеринге ажыглаар.

Дыл болгаш культура

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– тыва чоннуң төөгүзү болгаш культуразының дугайында сөзүглелдерден тыва национал культура дугайында медээни дамчыдып турар сөстүң утказын дылдың кезиктеринден (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжышкыны, быжыг сөс каттыжышкыны, домактан) тодарадыр;

– хүн бүрүдө тыва чугаа этикединиң дүрүмнерин амыдыралга ажыглаар;

– шаг төөгүдөн тургустунуп келген болгаш салгалдан салгалче дамчып чоруур тыва чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил ыдыктарын (үнелиг чүүлдерин) көргүзүп чоруур тыва чечен чогаалдарны тайылбырлаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– тыва дылдың чоннуң культура болгаш төөгүзү-биле сырый харылзаалыын тайылбырлаар;

– тыва чоннуң литературлуг өнчүзүн өөренип, сайгарып тура, ооң дылының уран-чеченин, тыва улустуң аажы-чаңы, амыдыралының эстетиктиг чараи талалырын көргүзүп шыдаарын медеп билир.

Дыл дугайында ниити билиглер

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- тыва дылдың кол хүлээлгелерин тайылбырлаар;
- тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың кайы дыл бөлүүнге хамааржырын тодарадыр;

- амгы литературлуг тыва дылды диалектилер, кара чугаа, дылдың мергежил аайы-биле янзыларындан, жаргоннардан ылгаар болгаш оларның ылгалдарын тайылбырлаар;

- дылдың кол чурумалдыг аргаларының ажыглалын, сөзүглелге ужурудузанын үнелеп билир;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *түрк дылдар болгаш тыва дыл талазы-биле эртемденнерниң тыва дылдың сайзыралынга киирген үлүг-хуузун тайылбырлаар.*

Дыл дугайында эртемниң кезектери

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- дылдың кезиктерин (үн, морфемалар, сөс, сөс каттыжышкыны, быжыг сөс каттыжышкыны, бөдүүн домак, нарын домак) ылгаар болгаш тайылбырлаар;

- идепкейлиг (хүн бүрүде чугаада ажыглап турар) болгаш потенциалдыг (бодунуң билбези, ынчалза-даа утказын даап бодап билип турары сөстөр) сөс курлавырын ажыглаар;

- тыва дылдың чугаа үннерин демдектериниң аайы-биле бөлүктөп аңгылаар; а сөстөрни үн тургузуунуң аайы-биле сайгарар;

- алфавитти словарьлардан медээ дилеп-тыварынга ажыглаар;

- сөстүң (фонетиктиг, морфемниг, сөстүң чогаадылгазын, лексиктиг, морфологтуг), сөс каттыжышкыны болгаш домактың синтаксистиг, сөзүглелдин тургузуунуң болгаш кол демдектериниң аайы-биле сайгарылгазын кылыр;

- морфемеларны таныыр; сөстү утка, грамматика болгаш ооң тургустунганының аайы-биле кезиктерге чарып сайгарар; сөстүң лексиктиг утказын ооң тургузуунга даянып тодаргайлаар;

- домакта логиктиг ударениени – чугула, кичээнгей салган сөстү ылгап, ону күштүг аян-биле адап турарын хайгаараар;
- сөстү болгаш ооң хевирлериниң (сылдыс – сылдыстыг, сылдыска) утказын ылгаар;
- сөстүң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;
- синтаксистиң кол кезиктерин (сөс каттыжышкыны, домак, сөзүглел) танып билир;
- сөс каттыжышкының (хостуг, быжыг) болгаш домактың аңгы- аңгы хевирлерин (медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы) сайгарар, оларның холбааларын айтыр;
- домактың чугула болгаш ийиги черге кежигүннерин таныыр, оларны тодарадыр;
- бөдүүн болгаш нарын, нарынчылтыг домактарны танып билир;
- домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- сөстөрни шын бижиирде фонетиктиг, морфемниг болгаш сөс чогаадыр, морфологтуг сайгарылгаларга даяныр;
- домакта бижик демдектериниң чүгө салдынганын тайылбырлап билир;
- тыва дылдың словарьларын ажыглаар;
- херек кырында өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- *төрээн тыва дылының дугайында эртемге үндөзилээн билиглерин чаңгыс аайлаар; ооң кезектериниң болгаш кезиктериниң харылзаалыын медресеп билир;*
- *бодунуң оон ыңай ажыл-чорудулгазынга дыл эртеминиң кол баазалыг билиглерин, кезиктерин болгаш тыва дылдың (чугаа кезектериниң) граматиктиг хевирлерин ажыглаар;*

- *кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлерин (залог, вид) таныыр;*
- *бижимел чугаага нарын синтаксистиг конструкцияларны ажыглаар.*

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай тннелдер

6 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- төрел дылдар дугайында тайылбырлаар;
- дириг болгаш өлүг дылдарның ылгалын тайылбырлаар;
- түрк дылдарны санап адаар;

Чугаа чорудулгазы болгаш оон хевирлери

- кол болгаш элдээрткен медээни билип ап шыдаар;
- чүгүртү азы улуг-каралап, таныжып база шинчилеп-сайгарып номчуур;
- номчааны чечен чогаал сөзүглелин сактып бижиир;
- аас болгаш бижимел монологтарны, чугааның сорулга болгаш болуп турар байдалының (чериниң) аайы-биле аңгы-аңгы темаларга диалогтарны тургузар;

Лексикология болгаш фразеология

- тывылган угунун аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар
- үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннар).
- ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;
- кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;

- литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;
- хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзер;
- орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;
- фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;
- үлегерлеп алышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөриниң, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы

- кылыг сөзүнүң наклонениелериниң кожумактарын, болуушкун наклонениезиниң үе (эрткен үелер – шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг; амгы үелер – тодаргай болгаш тодаргай эвес; келир үе болгаш болгалак келир үе), кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң, наречиениң кожумактарын таныыр;

Морфология. Кылыг сөзн. Наречие. Ат орну

- грамматиктиг утказының болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле кылыг сөзү, наречие, ат орнун өске чугаа кезектериниң аразындан ылгап таныыр;
- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг демдектерин болгаш синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн, кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлерин тодарадыр;
- кылыг сөзүнүң эге хевирин тодарадыр;
- нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүн тургузар, оларның канчаар тургустунганын тайылбырлаар;
- чогаадылга кожумактары-биле кылыг сөстөрүн тургузар;

- наречиени өске чугаа кезектеринден тургузар;
- кылыг сөзүнүң наклонениезин тодарадыр, ооң хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар;
- болуушкун наклонениезиниң үелерин тодарадыр: эрткен үе (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үе (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе)
- наречиениң бөлүктөрүн тодарадыр: үениң, туруштуң, сорулганың, ылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң.
- наречиелерни тургузар, оларны шын бижиир;
- ат орнунуң бөлүктөрүн тодарадыр: арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары;
- ат оруннарын өскерттир (сан, падеж, арын);
- тодаргай эвес ат оруннарын шын бижиир;
- *силер, болар* деп ат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар;
- кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар.
- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазын кылыр;

Синтаксис

- кылыг сөзү, наречие, ат орнунуң синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр;
- сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр;
- домакта логиктиг ударениени тодарадыр;
- сөзүглелден бөдүүн домакты тывар; делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны чижектерге көргүзөр;
- чугаалаар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын болгаш алгы домаан тодарадыр;
- бөдүүн домактың долу синтаксистиг сайгарылгазын кылыр; домак

кежигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр;

Чугаа культуразы

- тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагыыр.

8класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- улустуң аас чогаалын, чечен чогаалының дылын ылгаар; тыва улустуң аас чогаалын, чечен чогаалын, төөгүзүн, культуразын шинчилеп өөрениринге тыва дылдың чугулазын билир;

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

- өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргаларны тодарадыр: дорт болгаш доора чугаа; авторнуң сөстери;
- дорт болгаш доора чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин сагыыр;
- сөзүглелде өске кижиниң чугаазын танып тывар;
- цитаталарны аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар;

Синтаксис

- нарын домак иштинде бөдүүн домактарның аразында синтаксистиг харылзааларны илередир аргаларны ылгаар: кожумактар, эвилелдер, эвилел (зиг) сөстөр, эдеринчилер, артынчылар, дузалал аттар, үн аяны;
- сөс каттыжыышкыннарында болгаш домактарда синтаксистиг харылзааларны (деңнежилге, чагыржылга) тодарадыр;
- нарын домакты танып тывар;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны ылгаар;
- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарның каттыжар аргаларын тодарадыр;

- чагырышпаан болгаш чагырышкан нарын домактарны тургузар;
- чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домакты ылгаар;
- чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзыларын тодарадыр;
- чагырышкан нарын домактың болгаш нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазын кылыр;
- нарын синтаксистиг конструкцияны танып тывар;
- нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында синтаксистиг харылзааларны аңгылаар;

Пунктуация

- нарынчылттыг, нарын, дорт чугаалыг, цитаталыг домактарга бижик демдектерин шын ажыглаар;
- тире болгаш дефистинг ажыглалын ылгаар.

8класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Дыл дугайында ниити билиглер

- тыва дылдың ужур-дузазын болгаш хүлээлгелерин тодарадыр;
- петроглифтер, иероглифтер, түрктөң орхон-енисей бижиктерин болгаш руниктиг бижикти, төвүт болгаш эрги моол бижиктерни ылгап билир;
- чоннуң амыдыралын, үндөзүн культуразын, төөгүзүн, чаңчылдарын илереткен сөстөңнүң сөзүглелде кирген утказын барымдаалап, словарьлар дузазы-биле тодарадыр;

Сөзүглел

- сөзүглелдин тема, кол бодал, тургузуг болгаш янзыларының (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) аайы-биле сайгарар;
- сөзүглелди уткалыг кезектерге чарар (утказы, кол бодал);

- план (бөдүүн, нарын, тезистиг), конспект, аннотацияны бижип тургузар;
- хевир, стиль, жанр талазы-биле ылгалдыг сөзүглелдерни уткалыг, дес-дараалашкак, харылзаалыг, темага дүгжүп турар кылдыр тургузар;
- бижимел чугааны үнелеп, эде тургузуп шыдаар; бодунуң тургускан сөзүглелдерин сөзүглелдин тургузуунга хамаарышкан негелделер ёзугаар тургузар болгаш хоюглаар;
- сөзүглелдин уткалыг кезектерин (микротемазын) ылгаар;

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

- чугаа, эртем, публицистика, албан-херек болгаш чечен чогаал стильдеринин сөзүглелдеринин онзагайларын ылгаар;
- чугаа стилинин хевирлеринин (чугаалажыры, маргылдаалыг айтырыгны шийтпирлээри-биле дискуссияга киржири, чугаалаары, амы-хууда чагаалар) болгаш чечен чогаалдың дылын ылгаар болгаш онзагайларын тодарадыр;
- сөзүглелдин кайы стильге (ном, чугаа) хамааржырын айтыр;
- аңгы-аңгы стиль, жанр, чугааның кайы-бир хевиринге сөзүглелдерни тургузар: тезис, үнелел, улус мурнунга чүве чугаалаары, илеткел, чагаа, шынзылга, билдириишкин, резюме, кандыг-бир чүвениң тайылбырынга киржири, интервью, орук демдеглелдери, солунга статья дээш о.ө.;
- бодунуң болгаш өске улустуң чугаазында хажыттыңган чугаа нормаларын эскерип, аңаа үнелелди бээр, улуг эвес дыннадыг, илеткел, реферат-биле улус мурнунга чүве чугаалаар.

3. ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭДИП АЛГАНЫН ҮНЭЛЭЭРИНГЕ НЕГЕЛДЕЛЕР

Программаның сорулгаларын боттандырынга өөредилгениң түңнелдерин үнелээр 1) чурумчуттунган ажил-чорудулгалыг (системно-деятельностный), 2) деңнелдиг азы чадаланчак, 3) каттышкан (комплексилег)

аргаларның ажыглалы идигни бээр.

«Төрээн (тыва) дыл» эртемінде өөредилгениң түңнелдерин хынаарыңга *чурумчуттунган ажыл-чорудулгалыг арга* өөреникчи кижиниң өөредилгениң угаап шиңгээдир болгаш практиктиг кылып чорудар ажылдарын шиитпирлеп шыдаар салым-чаяанныын хынап көргенинден илереп кээр. Ук арга боду кылып өөренир кылдыр тургускан өөредилгениң планнаттынган түңнелдериниң утказы болгаш үнелел-барымдаалары-биле хандыртынар.

Деңнелдиг (чадаланчак) арга өөреникчилер-биле тускайлаң ажылды чорударының үндезини болур, ук арга өөреникчилерниң планнаттынган түңнелдерни чедип ап турарының деңнелдерин (үндезин (баазалыг) деңнел, оон бедик азы куду деңнел) тодарадып демдеглээни-биле боттаныр. Өөреникчиниң үндезин (баазалыг) деңнелде четкенин класста шупту уругларга кылдыртыры-биле чаңгыс аайлап тургускан онаалгаларныкүүседип шыдапканындан билип алыр. Үндезин деңнелде материалдышиңгээдип алган өөреникчи улаштыр өөренип шыдаарын көргүскени болур.

Өөредилгениң түңнелдерин үнелеп хынаар *каттышкан (комплексилг)* арга дараазында оруктар-биле боттаныр:

- «Тыва дыл» эртеминиң, бот-тускайлаң, эртем харылзаалыг (башкарылгалыг, харылзаажылганың болгаш угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглар) түңнелдерни хынап үнелээр;

- өөреникчиниң хууда өөредилге талазы-биле чидиишкиннериниң өзүлдезин хайгаараар болгаш түңнел хыналданы чорудары эге, хүн бүрүде, тема аайы-биле, шилчилгелиг (дылдың бир кезээнден өске кезээнче, улдундан улдунче) хыналдаларны ажыглаар;

- шынарлыг өөредилгени чорудуп башкаары-биле өөреникчилерниң алган билиглерин тайылбырлаарыңга контекстиг (өөреникчиниң онзагай талалары, өөренир байдалының тургустунганы дээш о.ө.) медээни ажыглаар;

- хыналданың янзы-бүрү аргаларын болгаш хевирлерин (аас болгаш бижимел ажылдар, өөредиглиг төлевилелдер, практиктиг ажылдар, бот-

үнелел, хайгаарал дээш о.ө.) ажыглаар, олар бот-боттарынга немелде хыналда кылдыр ажыглаттынар.

Хыналданың кол барымдаазы дээрге-ле тыва дылда өөредир материал-биле холбаалыг чаңгыс аайлаан өөредилге кылдыныгларын шиңгээдип алыры болур.

Чаңгыс аайлаан (системниг) хыналдада *иштики* болгаш *даштыкы* хыналданың чуруму кирип турар.

Иштики хыналдаже эге хыналда, хүн бүрүде чорудуп турар болгаш кайы-бир темага хамаарышкан хыналда, портфолио, өөредилге чериниң иштинде үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг), шилчилгелиг болгаш түңнел хыналда (аттестация) кирип турар.

Эге хыналда өөредилгениң кайы-бир чадазында өөреникчилерниң өөрениринге кайы хире беленин хынаар чурум. Ону 5 класска өөредилге чериниң удуртулгазы чорудар, ук хыналда өөредилге түңнелдериниң бедип азы бадып турарын деңнээр үндезин көргүзүү болур. Хыналданың угланган чүүлү дээрге өөреникчилерниң өөредилгеге сонуургалы, өөредилге ажыл-чорудулгазының кайы хире хевирлеттингени, өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларын кайы хире шиңгээткени болур. Тыва дылда эге хыналданы эртемниң кайы-бир кезээн билирин хынаары-биле эрттирип болур. Эге хыналданың түңнели башкының ажылчын программаны эде тургузарынга үндезин болур.

Хүн бүрүде чорудар хыналда дээрге өөреникчиниң өөредилге программаны шиңгээдип ап турарының өзүлдезин хынаар чурум. Ону өөреникчиниң кызымаккай чоруун деткири болгаш уругларның өөредилгезинде тургустунган бергелерни тывары-биле чорудар. Ук хыналданың объектизи (угланган чүүлү) «Төрээн (тыва) дыл» эртеминде тема аайы-биле планнаттынган түңнелдер болур. Аңаа аас болгаш бижимел айтырыглар, практиктиг ажылдар, бот тускайлаң болгаш бөлүктеп кылыр ажылдарның хевирлери, бот-үнелел, бот-боттарының ажылын үнелээри, уругларның өзүлдезин үнелээр тускай бижик-саазыннар дээш оон-даа өске

чүүлдер ажыглаттынар.

Темага хамаарышкан хыналда дээрге тема бүрүзүнге планнаттыгган түңнелдерни чедип алганын хынаар чурум. Ук хыналданы кайы-бир теманы өөренип турар үеде-даа, ону өөренигениниң соонда-даа чорудар. Ооң түңнелдери өөреникчилер-биле аңгы ажылдаарының планын тургузарынга үндезин болур.

Портфолио дээрге өөреникчинин өөредилгезин, чогаадыкчы идепкейин, сонуургалдарының угланыышкынын, ооң делгемин, чедииншикнинеринин эң дээдизин көргүскен өзүлдени үнелээр чурум. Ынаар уругларның кылган ажылдары, оларның үнелелин, шаңнаткан дипломнар, сертификаттар болгаш өске-даа бадыткалдыг бижиктер кирип турар. Өөреникчинин ажылдарының шилилгези класс башкызы болгаш өөреникчинин бодунуң база ада-иезинин киржилгези-биле чоруттунар. Өөреникчинин ажылдарын ооң чөпшээрели чокка портфолиоже кирип болбас. Ол чедииншикнер 10-11 класстарга улаштыр өөренир угланыышкынын шилип алырынга ажыглаттынар болгаш ону өөреникчинин характеристиказынга чырыдып болур.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналда (мониторинг) дээрге дараазында чүүлдерни хынаар чурум болур: өөредилге эртемнинин (предметтиг) болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдернин деңнелин; өөреникчинин бот-тускайлаң түңнелдеринин деңнелин (чуруму, арыг-силини, бот-ажылдаары, 10 класска азы ортумак өөредилге черинге өөренир мергежилинин угланыышкынын медреселдиг шилип шыдаар) дээш о.ө.

Үргүлчү хайгааралда турар хыналданың (мониторингинин) түңнелинде башкыга өөредилге чорудулгазынга, уруглар-биле тускайлаң ажылдаарынга, бодунуң билиин бедидеринге сүмелерни бээр.

Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дээрге улдуң төнчүзүнде болгаш өөредилге чылының төнчүзүнде эрттирер кол ниити өөредилгениң деңнелинде чорудар хыналданың чуруму болур. Ук үнелелди чыгып келген демдектернин болгаш темалыг хыналда ажылдарның күүселдезинге

үндезилеп чорудар. Эртемге планнаттыңан түңнелдер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг кылдыныгларыңа чедишкениңи үндезин (баазалыг) деңнелден куду эвес болза, өөреникчини дараазында классче шилчидериниң болгаш күрүнениң түңнел аттестациязынче киирериниң үндезини болур. Шилчилгелиг (аралаштыр) чорудар үнелел дөрт деңнелге чоруттунар:

- *бирги деңнел* – теманы өөредириниң мурнунда планнаттыңан тыва дылдың ажылчын программасынга үндезилээн башкының чурумчуткан хайгааралы;
- *ийиги деңнел* – ук программаның предметтиг түңнелдерин шиңгээткенин хайгаараар аргазы болур өөредилге чылында планнаттыңан методиктиг каттыжышкынның хыналдалыг хайгааралы;
- *үшкү деңнел* – школаның өөредилгезиниң шынарын үнелээри-биле чурумчуттунган административтиг хайгаарал;
- *дөрткү деңнел* – күрүне албан черлериниң болгаш муниципалдыг удуртулга черлериниң өөредилге системазынга чорудар хыналда хайгааралы.

Школадан дашкаар үнелелге дараазында хыналдалар хамааржыр:

- мониторингилиг шинчилелдер;
- регионалдыг түңнел хыналда ажыл;
- күрүнениң түңнел аттестациязы.

Тыва дылга *мониторингилиг шинчилелдерни* муниципалдыг болгаш регионалдыг деңнелге класс аайы-биле азы кайы-бир, чижээлээрге, 8 класстың өөреникчилеринге келир чылын эртери регионалдыг хыналда ажылга белеткелин билип алыры-биле чорудуп болур.

Регионалдыг түңнел хыналда ажыл дээрге кол ортумак школаның өөредилге программаны күүсеткенин хынаары-биле албан эрттирер чурум болур. Ук ажылды эдиртиг хевиринге 3 шак (180 минута), а кадыының байдалы-биле кызыгаарлыг уругларга диктантаыны 1 шак (60 минута) иштинде кылдырары көрдүнген.

Күрүнениң түңнел аттестациязын кол күрүне шылгалдазының негелделеринге дүүштүр кылган хыналда-хемчег материалдарын ажыглап эрттирер. Түңнел күрүне аттестациязын доозукчуларның шилип алганы-биле дужаар. Онаалгаларны 3 шак 55 минута (235 минут) дургузунда күүседир.

Тыва дылга регионалдыг түңнел хыналда ажыл болгаш кол күрүне шылгалдазы Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының нормативтиг документи-биле чурумчуттунган болур.

Тыва дылдың түңнел демдээ школаның иштики болгаш школадан дашкаар эрттирген хыналдаларының түңнелинден тургустунар. Ук демдек өөредилгениң деңнелин көргүскен күрүне документизи – кол ниити өөредилгениң аттестадында салдыгган турар.

Бот-тускайлаң түңнелдерни үнелээриниң онзагайлары

Бот-тускайлаң түңнелдерни үнелээриниң кол объектизинге кижиниң бодунуң хамааты мен деп миннип турарының хевирлеттингени; билиг чедип алыр дээн чүткүлүңге даянып тургаш, бот өөредилгеже шилчииринге белени; ниитилелге ыяк кылып билир чүүлдериниң (чуртталганың сүзүк-дүрүмнери, ниитилел болгаш кижилер аразында харылзажып билириниң дуржулгазы) хевирлеттингени хамааржып турар. Өөреникчиниң бот-тускайлаң чедип алыр түңнелдерин демдек салып үнелээринче киирбейн турар. Ол чүүлдер өөредилге албан-чериниң өөредилге-кижизидилге ажылының түңнелдерин үнелээринче кирип турар, олче өөредилге эртеми төрөөн дылдың кижизидикчи хүлээлгелери база кирип турар.

Эртем харылзаалыг түңнелдерни үнелээриниң онзагайлары

Эртем харылзаалыг түңнелдерни үнелээриниң кол объектизи кылдыр башкарылгалыг, харылзажылга чорудар болгаш угаап шингээдириниң бүгү талалыг кезек кылдыныгларның хевирлеттинери болур. Ол дээрге өөреникчиниң бодунуң угаап шингээдир ажыл-чорудулгазын сайгарар

болгаш башкарар кылдыныглары болур. Өөреникчинин чамдык харылзажыр болгаш башкарар кылдыныгларын чаңгыс аайлаан негелде-биле үнелеп хынаары берге азы үнелээри болдунмайн барып болур. Чижээлээрге, бөлүкке ажылдап, өске кижини дыңнап, кады ажылдап турар улузу-биле бодунуң кылдыныгларын таарыштырып билири дээш оон-даа өске. Өөредилгениң бо бүгү талалыг кылдыныгларының хевирлеттингенин үнелээрде, башкы хайгаарал методун ажыглаар.

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминин түңнелдерин үнелээринин онзагайлары

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминин түңнелдеринин хыналдазын тыва дылдың башкы бүрүзү кылыр; ону *хүн бүрүдө чорудар, темалыг, шилчилгелиг* болгаш *түңнел хыналдаларның*, ол ышкаш өөредилге черинин удуртулгазының *үгүлчү хайгааралда турар хыналдазының (мониторинг)* чурумун ызуугаар чорудар.

«Төрээн (тыва) дыл» эртеминде хыналданың кол объектизи ук эртемнин өөредилге материалынга даянып, өөреникчилернин угаап шингээдир болгаш херек кырында (практикага) чорудар ажылдарын шиитпирлеп шыдаар арга-шинээн тодарадыры болур.

Чаңгыс аайлаан хыналда планнаттыг түңнелдерни чедип алганын хынаары-биле деңнелдиг (чадаланчак) органы көрүп турар. Хыналданың утказынга дүүштүр өөредиглиг (таблицаалар, схемалар, презентациялар, даяныр конспектилер), бот (кайы-бир темага түңнел ажыл); хынаар (кичээлдин темазынга), хыналда (дылдың кайы-бир кезээнге, улдуң төнчүзүндө, чыл төнчүзүндө) ажылдарны, диктант, эдертиг, тест онаалгалар, аас-биле харыы, бажыңга ажыл, чогаадыкчы ажыл, өөредиглиг төлевилел, эртем-шинчилел ажылы дээш өске-даа ажылдарның хевирлерин ажыглаар.

Эртем талазы-биле түңнелдерни үнелээринин негелделери

Аас-биле харыыларның нгелели

Аас-биле айтылары дээрге тыва дылда уругларның билиин хынаарының бир кол хевири болур. Өөреникчинин кайы-бир темага харыызы долу, харылзаалыг, уткалыг болур; дүрүмнерни, тайылбырларны чогуур черлерге ажыглап билирин ол көргүзөр ужурлуг.

Харыылап турар үезинде мындыг негелделерни кичээнгейге алыр:

- харыының долу болгаш шын болуру;
- өөрөнгөн материалын медреселдиг билгени;
- харыызын шын илереткени.

«5» демдекти бир эвес өөреникчи: 1) өөрөнгөн материалын долузу-биле тайылбырлап, шын харыыларны берип турар; 2) өөредилге материалының утказын билир болгаш ону чүгле өөредилге номундан эвес, а бодунун чижектери-биле бадыткап, бодунун бодалдарын илередип, алган билиглерин херек кырында ажыглап билир; 3) билип алган чүүлүн литературлуг дылдың негелделеринге дүүштүр дес-дараалаштыр чугаалап билир болза, салыр.

«4» демдекти бир эвес өөреникчи «5» демдектин негелделеринге дүүштүр болгаш чүгле 1-2 частырыг кылгаш, ону боду эткен азы дес-дараалаштыр чугаалаарынга 1-2 частырыг кылган болза, салыр.

«3» демдекти бир эвес өөреникчи теманы билир, ынчалза-даа 1) материалды долу эвес болгаш чамдык билиглернин тодарадыын шын эвес тайылбырлап турар; 2) материалды ханы эвес билир болгаш чугаазында частырыглар бар болза, салыр.

«2» демдекти бир эвес өөреникчи материалды билбес, тодарадыгларда ооң утказын өскертип азы шын эвес чугаалап турар болза, салыр.

«1» демдекти бир эвес өөреникчи материалды долузу-биле билбес болза, салыр.

«5», «4», «3» демдектерни өөреникчинин чүгле чаңгыс айтырыгга харыылааны дээш эвес, а кичээл дургузунда ниити ажылы дээш салыр.

Бижимел ажылдарның унелели

Диктант

Тыва дыл кичээлдеринге словарьлыг, хыналда болгаш түннел диктантыларны бижидер.

Диктант – өөреникчинин орфографтыг болгаш пунктуастыгбилиглерин хынаарының кол хевири. Улдуң болгаш чыл төнчүзүнде бижидердиктантылар шупту эрткен темаларга хамаарышкан онаалгаларлыг болур болгаш үнелеттинген турар ужурлуг. Хынаанының соонда сайгарылганы кылып, частырыглар-биле ажылды чорудар.

Диктантыларга класс аайы-биле уругларның назы-харынга дүүшкен, утказы билдингир, литературлуг негелделерге дүгжүп турар сөзүглелдерни ажыглаар. Ында кирген сөстөрнүн санынга шупту чугаа кезектеринге хамааржыр сөстөрни санаар болгаш диктантының чижек хемчээли мындыг болур: 5 класс – 80-90 сөс, 6 класс – 90-100 сөс, 7 класс – 100-110 сөс, 8 класс – 110-140 сөс, 9 класс – 140-160 сөс.

Бир эвес диктантыны өөредилге чылының эгезинде бижидер болза, мурнуку класстың негелдезинге дүгжүп турар хемчээлдиг сөзүглелди алыр. Чаа негелдеже чоорту кирер. Хынаар орфограммалар болгаш пунктограммалар өөренген темаларындан хамааржыр. Оларны хыналда диктантыны чорудар мурнунда катаптаар. Бир эвес өөреникчи чаңгыс ол-ла сөсте ийи частырыгны кылган болза, ону чаңгыс частырыг кылдыр санаар, а бир эвес үштен көвүдээр болза, аңгы частырыг кылдыр санаар. Ол ышкаш арыг, чараш бижээнин база кичээнгейге алыр.

Өөренимээни темаларга частырыгларны эдер, ынчалза-даа өөреникчинин частырыгы кылдыр санапас. Диктантыны үнелээрде, частырыгларның байдалын өөренип көөр. Чамдыктарын улуг эвес частырыглар деп санаар, ындыг 2 хире частырыг эрттирипкен болза, ону чаңгыс кылдыр санаар. Чижээлээрге, бир бижик демдээнин орнунга өске бижик демдээ салыпкан

(чаңгыс аймак кежигүннерниң түңнекчи сөзүн аңгылаарда, тире азы ийи секти солуй салыпкан дээн ышкаш), үжүктөрни билдинмес кылдыр кожупкан, бирик демдектерин чаңгыс ол-ла темага

чазыпкан таварылгаларда. Башкы-биле сайгарганының соонда, частырыг катап-таттынып турар болза, ону дараазында демдек салырда, частырыг кылдыр санаар. Бир эвес өөреникчи ажылынга үштен өөрү эдилгени боду кылган болза, «5» демдекти салбас.

Диктантага орфографтыг болгаш пунктуастыг частырыглар дээш, чаңгыс демдекти салыр.

«5» – 0/1, 1/0 (чазыг чок ажыл; улуг эвес 1 орфографтыг азы 1 пунктуастыг частырыглыг);

«4» – 2/2, 1/3, 0/4, 3/0 (2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг азы 1 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг азы 4 пунктуастыг азы чүгле 3 орфографтыг дөмей частырыгларлыг);

«3» – 4/4, 3/5, 0/7, 5/3 (4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг азы 3 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг азы чүгле 7 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг частырыглар. Улуг эвес частырыгларга хамааржыр 6 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглыг);

«2» – 7/7, 6/8, 5/9, 8/6 (7 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 6 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг азы 5 орфографтыг болгаш 9 пунктуастыг азы 8 орфографтыг болгаш 6 пунктуастыг частырыглар);

«1» – 8/7, 7/8 (8 орфографтыг болгаш 7 пунктуастыг азы 7 орфографтыг болгаш 8 пунктуастыг болгаш оон-даа хөй частырыглыг).

Диктант болгаш немелде онаалгалыг (фонетиктиг, лексиктиг, орфографтыг, грамматиктиг, пунктуастыг) ниити хыналда ажылга ийи аңгы демдек салыр.

Немелде онаалгаларга демдектер: «5» - шупту онаалга шын кылдынган, «4» - хөй кезии шын кылдынган, «3» - чартыындан эвээш эвес кылдынган, «2» - хөй кезии кылдынмаан, «1» - долүзү-биле кылдынмаан.

Словарьлыг диктант

Өөрөнгөни темаларга словарьлыг диктантының чижек хөмчээли: 5 класс – 15–20, 6 класс – 20–25, 7 класс – 25–30, 8 класс – 30–35, 9 класс – 35–40 сөс.

Словарьлыг диктантыга өөрөнгөчилерниң бергедежи, хөй катап чазып турар сөстөрүн, сөс каттыжышкыннарын ажыглаар.

Ажылдың демдээ частырыгларның санындан болгаш орфограммаларны тема аайы-биле ылгаанындан хамааржыр. Бир эвес 5 класска аңгы-аңгы темаларга 15-20 сөстү бижээн болза, дараазында демдектерни салыр: «5» – частырыглар чок азы 1-2 частырыглыг; «4» – 3-5 частырыглыг; «3» – 6-8 частырыглыг, «2» – 9-тан хөй частырыглыг. Хыналда словарьлыг диктантыны кайы-бир темага бижээн болза, демдектерни кылган хөмчээлиниң хуузун санап салыр: «5» – 90-100%, «4» – 58-89%, «3» – 50-57%, «2» – 49% болгаш оон куду.

Эдертиг болгаш чогаадыг

Эдертиг болгаш чогаадыг – бодунуң бодалын (азы дыңнаансөзүглелин) шын болгаш дес-дараалай дамчыдарының, өөрөнгөчилерниң чугаазының сайзыраанының деңгелин хынаар кол хевир.

Тыва дылда долүзү-биле дамчыдар эдертигнин класс аайы-биле чижек хөмчээли: 5 класс – 85-110 сөс, 6 класс – 110-140 сөс, 7 класс – 140-180 сөс, 8 класс – 180-210 сөс, 9 класс – 210-250 сөс.

Кичээлге чогаадыгның чижек хөмчээли: 5 класс – 85-110 сөс, (0,5-1 кыдырааш арыны); 6 класс – 110-120 сөс, (1-1,5 кыдырааш арыны); 7 класс – 120-140 сөс, (1,5-2 кыдырааш арыны); 8 класс – 140-160 сөс, (2-2,5 кыдырааш арыны); 9 класс – 160-180 сөс, (2,5-3 кыдырааш арыны). Чогаадыгларның хөмчээли элээн хөй байдалдардан, чижээлээрге, чогаадыгның хевиринден, тема болгаш кол бодалындан, уругларның бижиириниң оожум азы дүргенинден, оларның ниити сайзыралындан база хамааржыр.

Кандыг-даа чогаадыг болгаш эдертигге ийи демдекти, бирээде, утказы болгаш дылы дээш, ийиде, шын бижилгези (орфография, бижик демдектери, дыл негелделери) дээш, салыр.

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *утказынга* үнелелдин негелделери:

- ажылдың темазынга болгаш кол бодалынга дүгжүп турары;
- теманы долузу-биле ажытканы;
- материалдың херек кырында шынныы;
- дес-дараалаштыр дамчытканы.

«5» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес-дараалаштыр дамчыткан болза, салыр;

«4» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынган, материалдың херек кырында шынныы сагыттынган, дес-дараалашкаанда 1 частырыгны кылган болза, салыр;

«3» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга долу эвес дүгжүр, тема долузу-биле ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 1-2 таварылгада сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

«2» демдекти ажыл тема болгаш кол бодалга дүүшпес, тема ажыттынмаан, материалдың херек кырында шынныы 3 болгаш оон-даа хөй таварылгаларда сагыттынмаан, дес-дараалашкаа сагыттынмаан болза, салыр;

Чогаадыгның болгаш эдертигнің *дылынга* үнелелдин негелделери:

- теманы шын ажытканы;
- стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглааны;
- дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагааны.

«5» демдекти өөреникчи теманы долузу-биле шын ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын болдунар шаа-биле ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза,

салыр;

«4» демдекти өөреникчи теманы шын ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың элээн каш уран аргаларын ажыглаан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«3» демдекти өөреникчи теманы долу эвес ажыткан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; ынчалза-даа дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагаан болза, салыр;

«2» демдекти өөреникчи теманы ажыдып шыдаваан; стиль, тема, салдынган сорулгазынга дүүштүр дылдың уран аргаларын ажыглаваан; дыл болгаш шын бижилге негелделерин сагываан болза, салыр;

Чогаадыгга болгаш эдертигге *шын бижилгеге* үнелелдин негелделери:

Хыналда үезинде орфографтыг, пунктуастыг болгаш дыл нормаларын сагаанын кичээнгейге алыр.

«5» демдекти частырыг чок ажылга; 1 улуг эвес орфографтыг азы 1 улуг эвес пунктуастыг частырыг (0-2 частырыг) бар болза, салыр;

«4» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг частырыг, азы 3 пунктуастыг болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 лексика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 стилистика талазы-биле частырыг (3-4 частырыг) бар болза, салыр;

«3» демдекти 1 орфографтыг болгаш 1 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 2 орфографтыг болгаш 2 пунктуастыг болгаш 2 лексика болгаш 1 грамматика болгаш 1 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 орфографтыг болгаш 3 пунктуастыг болгаш 1 лексика болгаш 1 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 2 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 3 грамматика болгаш 2 стилистика талазы-

биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 2 грамматика болгаш 3 стилистика талазы-биле частырыг (5-8 частырыг) бар болза, салыр;

«2» демдекти 4 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 3 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 5 пунктуастыг болгаш 4 лексика талазы-биле частырыг, азы 5 орфографтыг болгаш 4 пунктуастыг болгаш 4 грамматика талазы-биле частырыг, азы 4 пунктуастыг болгаш 5 грамматика болгаш 4 стилистика талазы-биле частырыг, азы 3 лексика болгаш 4 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг, азы 4 лексика болгаш 5 грамматика болгаш 5 стилистика талазы-биле частырыг (9- 14 частырыг) бар болза, салыр.

Тестилерге үнелел

Айтырыгларның ниити санындан шын харыыларның хуузун үндүрүп демдээн салыр: «5» – онаалгаларның 85-100%, «4» – 51-84%, «3» – 45-50% шын күүсеткен, «2» – 44% шын азы оон куду деңнелде күүсеткен.

Класс аайы-биле ажылдарның хевирлери болгаш саны

Ажылдың хевири	6 класс	8 класс
Диктант	1	1
Хыналда ажыл	4	4
Словарьлыг диктант	2	1
Эдертиг	1	2
Чогаадыг	2	1
Тест	3	2
Төлевилел кылыры	1	2
Чогаадыкчы ажыл/ сөзүглө- биле ажыл/ практиктиг ажыл	3	5
Ниитизи-биле:	17	18

4. ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ УТКАЗЫ

Бөлгк: Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

Чугааның байдалы (чугааның сорулгазы, кандыг байдалда, кайда болуп турары, чугаалажып турар кижизиниң хар-назыны, эрге-дужаалы дээш о.ө.).

Аас болгаш бижимел чугаа.

Диалог болгаш монолог.

Монолог болгаш ооң хевирлери: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын; монологтун аңгы-аңгы хевирлериниң холужа бээри.

Диалог болгаш ооң хевирлери: хүндүткел аянын илередир диалог, айтырыг-харыы, чугааже хаара тудуп харылзажыры, бодал солчуру дээш оон-даа өске.

Чугаа чорудулгазы

Чугааның ажыл-чорудулга болуру.

Чугаа чорудулгазының хевирлери: номчууру, дыннаары, чугаалаары болгаш бижири. Кол болгаш элдээрткен медээ. Улуг-каралап, таныжып болгаш сайгарып номчууру.

Чугаа культуразы

Чугаа культуразы – дыл эртеминиң кезээ.

Дылдың нормалары болгаш ооң хүлээлгелери.

Тыва литературлуг дылдың кол нормалары: шын адалга, лексика, грамматика, стилистика талазы-биле, шын бижилге.

Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары: тыва-орус, орус-тыва; тайылбырлыг, фразеологтуг, орфографтыг болгаш өске-даа словарьлар.

Сөзүглел

Сөзүглел дугайында билиг, сөзүглелдин кол демдектери (кезектерге чарлыры, оларның утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, харылзаалыы).

Сөзүглелдин темазы, кол бодалы.

Сөзүглелдин микротемазы (кыска темаларга чардынганы). Сөзүглелдин кезектеринин болгаш ооң иштинде домактарның харылзашкаа. Абзац – сөзүглелдин уткалыг кезектерге чардынар аргазы.

Сөзүглелдин тургузуу. Сөзүглелдин утказын дамчыдар хевирлери: планын тургузары, конспектилей азы допчулай бижири (аннотация).

Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери

Ном стили. Чугаа стили.

Стиль талазы-биле нейтралдыг сөстөр, хевирлер, домактар.

Ном стилинин янзылары: эртем, публицистика, албан-херек.

Эртем стилинин жанрлары: үнөнел, бадыткалдыг чүве чугаалаары, илеткел, аннотация, эртем статьязы, рецензия.

Публицистика стилинин жанрлары: бадыткалдыг чүвени парлаары, интервью, солунга статья, орук демдеглелдери.

Албан-херек стилинин жанрлары: хол үжүү, шынзылга, билдириишкин, резюме.

Аас чугааның кол жанрлары: кандыг-бир чүве дугайында чугаалаары, чугаалажыры, маргыжары.

Чечен чогаалдың дылы болгаш ооң онзагайлары.

Бөлүк: Дыл дугайында ниити билиглер

Дыл – харылзажырының чугула чепсээ. Төрөл дылдар болгаш өгбө дыл дугайында билиг. Дириг болгаш өлүг дылдар. Түрк дылдар дугайында.

Петроглифтер. Түрктөргө орхон-енисей бижиктери. Төвүт болгаш эрги моол бижиктер, оларның тыва дыл-биле холбаалыы.

Тыва дыл – тыва чоннуң национал дылы, Тыва Республиканың девискээнде күрүне дылдарының бирээзи. Тыва дылдың ужур-утказы болгаш хүлээлгелери. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы.

Улустуң аас чогаалының болгаш чечен чогаалының дылы.

Амгы тыва дылдың хевирлери: амгы тыва литературлуг дыл (ном, нейтралдыг, чугаа). Литературлуг эвес дыл: девискээр аайы-биле диалектилер, кара чугаа, жаргоннар.

Тыва дыл эртемниң шинчилекчилери.

Чоннуң культуразы болгаш төөгүзү-биле тыва дылдың харылзаалы.

Бөлүк: Дыл дугайында эртемниң кезектери

Фонетика болгаш орфоэпия

Фонетика – дыл эртемниң бир кезээ. Үн – дылдың эң бичии кезии. Чугаа органнары, оларның ажылы болгаш чугаа үннериниң тургустунары.

Ажык үннерниң бөлүктээшкени:

1) адаттынарының аайы-биле: кыска, узун, өк-биле адаар ажык үннер;
2) дылдың одуруунуң аайы-биле: мурнуу одуругнуң (чымчак) ажык үннери [и], [ө], [ү], [э] болгаш артыы одуругнуң (кадыг) ажык үннери [а], [о], [у], [ы]. Ажык үннерниң аяннажылгазы. Аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгалар болгаш оларның чылдагааннары.

3) эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле: эрин-биле адаар [о], [ө], [у], [ү] болгаш эрин-биле адавас [а], [и], [ы], [э] ажык үннер.

4) аастың ажыттынарының аайы-биле: делгем [а], [э], [о], [ө] болгаш кызаа [ы], [и], [у], [ү] ажык үннер.

Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени:

1) ыт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле ажык эвес үннер: ыткыр, дүлей болгаш аяр;

2) адаарының күженишкининиң аайы-биле ажык эвес үннер: күштүт, кошкак, эң кошкак (аяар).

Сөс иштинге дүлөй ажык эвес үннерниң ыткыр ажык эвес үннер-биле солчуру, оларны шын бижири.

Фонетиктиг транскрипцияның демдектери: узун ажык үннер – дагаа [т а^б г а:], аяа [а й а:], өк-биле адаар ажык үннер – аът [а^б т], күштүт ажык эвес үннер – пар [п а р], тал [т а л], сөс эгезинге кошкак ажык эвес үннер – бар [п а р], дакпырлап бижиир ажык эвес үжүктерниң үннери – аттар [а т а р], аккыр [а к ы р]. Сөс иштинге үннер болгаш үжүктерниң санының дүгжүбээри болгаш дүүшпейн баары.

Слог: ажык болгаш хаалчак.

Тыва дылда ударение.

Орфоэпия – дыл эртеминиң бир кезээ. Тыва дылдың ажык болгаш ажык эвес үннерин шын адаарының дүрүмнери. Тыва дылда сөстүң ударениезин адаары.

Графика

Графика. Алфавиттиң ужур-дузазы. Тыва бижиктиң төөгүзү. Латинчиткен алфавитке үндезилээн тыва бижик. Кирилл алфавидинге үндезилээн тыва бижик.

Ниитилел амыдыралынга бижиктиң ужур-дузазы.

Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы

Морфемика – дыл эртеминиң бир кезээ. Морфема (сөстүң уткалыг кезектери) – дылдың кезии болуру.

Тыва дылда сөстүң тургузуу.

Сөстүң дазылы. Төрел сөстөр.

Тыва дылда сөстөрниң кожумактары болгаш оларның янзылары (чогаадылга, өскертилге болгаш хевир өскертир кожумактар).

Сөс чогаадылгазы – дыл эртеминиң бир кезээ. Сөс чогаадылгазының кол аргалары: чогаадылга кожумактарының дузазы-биле чаа сөстөрниң тургустунары (морфологтуг арга); ийи болгаш оон хөй дазылдарның каттышканындан болгаш тудушканындан чаа сөстөрниң тыптыры (синтаксистиг арга); хурааңгайлаар арга.

Чогаадылга кожумактары. Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени тургузар кожумактар.

Хевир өскертир кожумактар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүн болбас хевириниң кожумаа, кылыг сөзүңге (причастие, деепричастие) немелде утка киирер кожумактар.

Өскертилге кожумактары: чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүн сан, арын, үе кожумактары.

Сөстүн дөзү: укталган, укталбаан.

Сөстүн морфемниг (тургузуунун аайы-биле) сайгарылгазы.

Лексикология болгаш фразеология

Лексикология – дыл эртеминиң бир кезээ. Сөс – дылдың эң чугула кезии. Сөстүн лексиктиг утказы.

Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстер; сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Сөстүн көжүргөн утказы – троптар (эпитет, деңнелге, метафора, метонимия, гипербола, литота дээш о.ө.) тургузарының кол өзээ. Синонимнер, антонимнер, омонимнер. Табу болгаш эвфемизмнер.

Тыва дылдың лексиказын тывылган угунун аайы-биле бөлүктээри. Ниити түрк лексика, оон кол бөлүктери. Өске дылдардан сөстөрни үлегерлеп алыры. Моол болгаш орус дылдардан болгаш оларны дамчыштыр үлегерлеттинген сөстер. Тыва дылдың тайылбырлыг словарының дугайында.

Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказын бөлүктээри. Ниити ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери: диалектизмнер,

мергежил сөстери (профессионализмнер) и терминнер. Ховар ажыглалдың сөстери: эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер) болгашнеологизмнер. Жаргон сөстөр.

Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер, космонимнер.

Диалектилер болгаш литературлуг дыл.

Фразеология – дыл эртеминиң кезээ. Быжыг сөс каттыжыышкыннарының (фразеологизмнерниң) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжыышкыннары болгаш оларның синонимнери. Тыва дылдың фразеологтуг словары.

Тыва дылдың тайылбыр словарының дугайында.

Морфология

Морфология – грамматиканың бир кезээ. Тыва дылда чугаа кезектериниң бөлүктээшкени. Тускай чугаа кезектери. Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстери.

Тускай чугаа кезектери

Тускай чугаа кезектери: чүве ады, демдек ады, сан ады, кылыг сөзү, наречие, ат орну.

Чүве ады

Чүве адының грамматиктиг утказы.

Тодаргай болгаш туугай чүве аттары, оларның утка аайы-биле бөлүктери.

Хуу болгаш ниити чүве аттары, оларның утка аайы-биле бөлүктери. Хуу чүве аттарын шын бижири.

Чүве адының тургустунары (морфологтуг, синтаксистиг, хурааңгайлаар арга).

Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери, оларның тургустунары.

Чүве адының морфологтуг демдектери. Чүве адының саны. Хамаарылга хевиринде чүве ады.

Чүве адының падежтери. Адаарының падежи. Адаарының падежинде чүве адының адалга болуру.

Доора падежтер: хамаарыштыларының, бээриниң, онаарының, турарының, үнериниң, углаарының. Оларның грамматиктиг утказы, кожомактарын шын бижири.

Чүве адының синтаксистиг хүлээлгези. Чүве адының кылыг сөзү-биле холбаалы.

Орус дылдан үлегерлээн сөстөрниң (чүве аттарының) грамматиктиг хевирлерин шын бижири.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы.

Демдек ады

Демдек адының ниити утказы болгаш морфологтуг демдектери.

Демдек адының тургустунары (морфологтуг, синтаксистиг арга, сөстүн катаптааны).

Демдек аттарының утка аайы-биле бөлүктери: шынар-демдээн, өң-чүзүнүн, хевирин, хемчээлин көргүзөр демдек аттары.

Шынарның болгаш хамаарылганың демдек аттары.

Шынарның демдек аттары. Оларның өйүндө, кошкадыр, күштелдирер чадалары, илередир уткалары.

Укталган, укталбаан демдек аттары.

Демдек адының синтаксистиг хүлээлгези.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы.

Сан ады

Сан ады, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери.

Сан адының тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш каттышкан (составтыг).

Сан аттарының бөлүктөри. Түң болгаш дугаар сан аттары. Чыырының, үүрмөк, аңгылаар, чоокшуладыр сан аттары болгаш оларны шын бижири.

Сан адының синтаксистиг хүлээлгези.

Сан адының нарын сөстөр болгаш фразеологизмнер тургузарынга киржилгези. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрниң ажыглалы.

Сан адының морфологтуг сайгарылгазы.

Кылыг сөзү

Кылыг сөзүнүң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөстөриниң уткалыг бөлүктөри.

Кылыг сөзүнүң тургузуу: бөдүүн, нарын болгаш составтыг кылыг сөстөри. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөриниң тургустунары болгаш оларның шын бижилгези.

Кылыг сөзүнүң хевирлери. Кылыг сөзүнүң эге хевири. Кылыг сөзүнүң болур, болбас хевирлери. Болбас хевирниң кожумактары. Кылыг сөзүнүң немелде утка илередир хевирлери болгаш оларның кожумактарының шын бижилгези.

Наклонение, ооң хевирлери: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар. Болуушкун наклонениезиниң үелери: эрткен үелер (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үелер (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе).

Кылыг сөзүнүң синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы.

Кылыг сөзүнүң тускай хевирлери

Причастиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Эрткен үениң причастиези. Келир үениң причастиези, болгалак үениң причастиези.

Причастиелиг бөлүглелдер, оларның домакка тодарадылга, байдал болуру.

Деепричастие – кылыг сөзүнүн өскерилбес хевири. Деепричастиениң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Тыва дылдың деепричастиелиери: каттышкак, кожаланчак, эрткен, болбас, үдекчи, кызыгаарлаар деепричастиелер.

Деепричастиелиг бөлүглелдер, оларга бижик демдектери болгаш домакка байдал болуру.

Морфологтуг сайгарылга.

Наречие

Наречие – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези.

Наречиениң өске чугаа кезектеринден ылгалы.

Наречиелерниң бөлүктери: үениң, туруштуң, сорулганың, чылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң.

Наречиениң тургустунары болгаш оларны шын бижири.

Наречиениң морфологтуг сайгарылгазы.

Ат орну

Ат орну – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери.

Ат оруннарының бөлүктөрү: арынның, айтырыгының, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары, оларның синтаксистиг хүлээлгези.

Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири. Чамдык ат оруннарының саннарга, падежтерге өскөрүлүрү.

Ат орунунун морфологиятуг сайгарылгазы.

Өттүнүг сөстөр

Өттүнүг сөстөр – тускай чугаа кезээ, ниити утказы.

Өттүнүг сөстөрдүн уткалыг бөлүктөрү: үн, дааш болгаш хевир-дүрзү өттүнөр сөстөр, миннишкин илередир сөстөр. Оларның тургустунары.

Өттүнүг сөстөрдүн составтыг кылыг сөстөрдүн тургузарына ужуру-дузалыгы. Кылыг сөзүнүн составына тургаш, синтаксистиг хүлээлгези.

Өттүнүг сөстөрдүн морфологиятуг сайгарылгазы.

Дузалаал чугаа кезектери

Дузалаал чугаа кезектери: эдеринчилер, эвилелдер, артынчылар.

Эдеринчилер болгаш дузалаал аттар

Эдеринчилер болгаш дузалаал аттар, оларның ылгалы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери.

Биле деп сөстү эдеринчи кылдыр ажыглаары, шын бижири. *Дег, ышкаш* деп эдеринчилерни бөлүгүлелдер тургузуп турда, биче сек-биле аңгылаары.

Эдеринчинин, дузалаал аттын морфологиятуг сайгарылгазы.

Эвилелдер

Эвилелдер, оларның грамматиктиг хүлээлгелери.

Чагырыштырбас эвилелдер: каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар.

Чагырыштырар эвилелдер.

Эвилелдин морфологтуг сайгарылгазы.

Артынчылар

Артынчыларның утказы болгаш грамматиктиг хүлээлгелери. Артынчыларның утка аайы-биле бөлүктери: айтырыг, бадыткал, дадагалзалдың, күштелдирериниң азы ылгаарының, даап бодаарының; оларны шын бижири.

Артынчының морфологтуг сайгарылгазы.

Аян сөстери

Аян сөстери – онзагай чугаа кезээ. Аян сөстөрүн бөлүктээри.

Аян сөстери бар домакка бижик демдектери болгаш ударение.

Аян сөстөриниң утказының аайы-биле сайгарылгазы.

Синтаксис

Синтаксис – грамматиканың кезээ. Сөс каттыжыышкыны болгаш домак – синтаксистиң кезиктери. Синтаксистиг харылзаалар: деңнежилге, чагыржылга. Нарын домактың кезектериниң аразында синтаксистиг харылзаалар илередир аргалар.

Сөс каттыжыышкыны

Сөс каттыжыышкыны – синтаксистиң кезии. Сөс каттыжыышкынында өзек болгаш чагырткан сөс. Сөс каттыжыышкыннарының холбажыр аргалары: башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.

Сөс каттыжыышкынының синтаксистиг сайгарылгазы.

Домак

Домак. Бөдүүн домак. Чугаалар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери: медээ, айтырыг, кыйгырыг. Алгы домаа.

Тургузуунуң аайы-биле бөдүүн домактарның бөлүктери: ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг домактар, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан домактар, долу болгаш долу эвес домактар.

Ийи чугула кежигүннүг домактар

Ийи чугула кежигүннүг домактар дугайында билиг. Домактың чугула кежигүннери: кол сөс биле сөглекчи, оларның илереттинери. Кол сөстүң көргүзүкчүлери.

Сөглекчи, ооң хевирлери (кылыг сөстүг бөдүүн, кылыг сөстүг составтыг, ат сөстүг составтыг), оларның илереттинери. Сөглекчининг составында модальдыг сөстөр.

Домактың ийиги черге кежигүннери: немелде (дорт болгаш доора немелделер), тодарадылга болгаш капсырылга, байдалдар (үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның болгаш сорулганың, хемчегниң байдалдары), оларның илереттинери.

Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактар дугайында билиг.

Ийи чугула кежигүннүг домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домак

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактар дугайында билиг.

Чаңгыс чугула кежигүннүг домактарның хевирлери: сөглекчи хевирлиг (тодаргай арынның домак, тодаргай эвес арынның домак, арын чок домак), кол сөс хевирлиг (ат домаа).

Долу болгаш долу эвес домактар дугайында.

Чаңгыс чугула кезигүннүг домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарынчылтынган домактар

Нарынчылтынган домактар дугайында билиг.

Чаңгыс аймак кезигүннер болгаш оларның-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижик демдектери. Чаңгыс аймак кезигүннерниң каттыжар аргалары: үн аяны азы чагырыштырбас эвилелдер. Чаңгыс аймак кезигүннерниң түңнекчи сөстери болгаш бижик демдектери. Чаңгыс аймак болгаш чаңгыс аймак эвес тодарадылгалар, оларга бижик демдектери.

Тускайлаан кезигүннерлиг домактар. Тускайлаашкынның ужур-утказы. Тускайлаан тайылбыр кезигүннер болгаш капсырылгалар, оларга бижик демдектери.

Причастиелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижик демдектери.

Деепричастиелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижик демдектери.

Деңнелгелиг бөлүглел-биле нарынчылтынган домак, аңаа бижик демдектери.

Адалга дугайында билиг. Делгереңгей эвес болгаш делгереңгей адалгалар-биле домактың нарынчылтынары. Оларга бижик демдектери болгаш үн аянының ужур-дузазы.

Кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар дугайында билиг. Домактың кирилде сөстөр болгаш кирилде домактар-биле нарынчылтынары, оларга бижик демдектери, үн аянының ужур-дузазы.

Нарынчылтынган домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын домак

Нарын домактың хевирлери: чагырышпаан болгаш чагырышкан.

Чагырышпаан нарын домак

Чагырышпаан нарын домак дугайында билиг.

Чагырышпаан нарын домактың кезектериниң каттыжар аргалары: 1) кожумактар – каттыштырар, удурланыштырар, аңгылаштырар, 2) үн аяны.

Чагырышпаан нарын домактарга бижик демдектери.

Чагырышпаан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Чагырышкан нарын домак

Чагырышкан нарын домак дугайында билиг. Чагырышкан нарын домакта кол болгаш тайылбыр домак. Оларның холбажыр аргалары: кожумактар, эдеринчилер болгаш дузалал аттар, эвилелдер болгаш эвилелзиг сөстөр, артынчылар, үн аяны.

Чагырышкан нарын домакта тайылбыр домактарның янзылары: тодарадылганың, немелдениң, үениң, даар байдалдың, чөрүлдээниң, сорулганың, чылдагаанның, деңнелгениң, туруштуң, кылдыныг аргазының тайылбыр домактары, оларга бижик демдектери.

Чагырышкан нарын домактың синтаксистиг сайгарылгазы.

Нарын синтаксистиг конструкция

Нарын синтаксистиг конструкция дугайында билиг. Ооң кезектериниң аразында харылзаалар болгаш бижик демдектери.

Нарын синтаксистиг конструкцияның кезектериниң аразында харылзаалар: дес-дараалаан, чаңгыс аймак эвес, чаңгыс аймак болгаш холушкак.

Нарын синтаксистиг конструкцияның синтаксистиг сайгарылгазы.

Өске кижиниң чугаазын дамчыдар аргалар

Дорт болгаш доора чугаа, авторнуң сөстери; оларга бижик демдектери.

Цитата. Цитата ажыглаанда, бижик демдектери.

Дорт чугаалыг домактарның болгаш цитаталарның сөзүглел тургузарынга ужур-дузазы.

Орфография болгаш пунктуация

Орфография – чаңгыс аайлаттынган шын бижилге дүрүмнери. Тыва дылда эң-не нептеренгей орфограммалар. Сөстү көжүрерининг чуруму. Тыва дылдың орфографтыг словары.

Пунктуация – чаңгыс аайлаттынган бижик демдектерин ажыглаарының дүрүмнери. Бижик демдектери болгаш оларның ужур-утказы.

Медээ, айтырыг, кыйгырыг, алгы домактарының соонга бижик демдектери: улуг сек, айтырыг демдээ, кыйгырыг демдээ, хөй сек.

Нарынчылтынган домактарга бижик демдектери.

Нарын домактарга бижик демдектери: чагырышпаан, чагырышкан, хөй тайылбыр домактарлыг домактарга.

Дорт чугаа болгаш цитаталарга база диалогка бижик демдектери.

Биче секти, ийи секти, бүдүн чартык секти, хөй секти, скобканы, кавычканы ажыглаары. Тире болгаш дефисти ылгаары.

5. ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН

Тыва дыл 6класс (102 шак)

Бөлүк	Тема	Шак саны	<i>Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры</i>
Дыл дугайында ниити билиглер	Дыл – харылзажырының чугула чепсээ. Өгбө дыл болгаш төрөл дылдар дугайында билиг. Дириг болгаш өлүг дылдар. Түрк дылдар дугайында.	1	Дириг болгаш өлүг дылдарны ылгаар, өгбө дыл болгаш төрөл дылдар дугайында билир. Тыва дылга дөмейлешкек түрк дылдар дугайында билир. Дыл дугайында бодунуң бодалдарын илередир. Өске чоннарның дылын, культуразын хүндүлээр.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	5 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын. Лексикология. Фонетика болгаш орфоэпия. Орфография. Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгазы. Морфология болгаш синтаксис.	5+2	Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар. Хөй уткалыг сөстөрни тывар болгаш чугаага ажыглаар. Дорт, доора болгаш көжүргөн уткалыг сөстөрни тодарадыр, ылгаар. Тайылбыр словарьдан дорт болгаш доора уткалыг сөстөрни шилип тывар. Сөстөрни дорт болгаш доора утказынга ажыглавышаан, сөс каттыжыышкыннарын тургузар. Табуларны эвфемизмнер-биле солуур. Бодунуң сөс курлавырын байыдар, чугаа

	<i>Словарьлыг диктант</i> <i>Диктант</i>	2	культуразын бедидер. Сөстүң фонетиктиг сайгарылгазын кылыр, ажык болгаш ажык эвес үннерни ылгавыр демдектериниң аайы-биле шын тайылбырлаар. Дараазында темаларга словарьлыг диктантыны шын бижиир: сөс эгезинге <i>т-д, н-б</i> үннерниң үжүктөрүн, <i>й</i> үннүг сөстөрни шын бижири. Сөстүң уткалыг кезектерин аңгылаар. Чаа сөстөрни тургузар. Хурааңгай сөстөрни тывар. Морфологтуг демдектериниң аайы-биле аттыг чугаа кезектерин ылгаар, оларны домак тургузарынга ажыглаар, синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр.
Чугаа чорудул газы болгаш чугаа культур азы	<i>Тест-айтырыглар</i>	1	Тест айтырыгларга харыылаар, канчаар күүсеткенин сайгарар, бодунга түннелдерни үндүрер.
	<i>Сөзүглел-биле ажыл.</i> Чугаалажып билири – кижиниң ниити культуразының бир кезии. Диалог болгаш монолог, оларның хевирлери.	2	Диалог, монолог болгаш оларның дугайында билиглерин ханыладыр. Сөзүглелдер-биле ажылдаар, монологтуг хевирлерин аңгылаар (тоожуушкун, чурумал, угаап боданышкын). «Күс» деп чурукту чуруп бижиир. «Чайны канчаар эрттиргеним» (тоожуушкун), «Куштар чүге изиг чурттарже ужарыл?» (угаап боданышкын) дээн чижектиг кыска сөзүглелдерни тургузар. Диалогту тургузар, ону бижимел илередир. Бөлүктүң ажылынга киржир.
Чугаа чорудул газы болгаш чугаа культур азы	Чугаа чорудулгазының хевирлери. Тодаргай болгаш элээрткен медээ. Улуг каралап, таныжып болгаш сайгарып номчууру. Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалаарының болгаш бижиириниң культуразы.	3	Чугаа чорудулгазының кол хевирлерин аңгылаар: номчууру, дыңнаары, чугаалаары, бижири. Сөзүглелди номчуур, дыңнаар. Тодаргай болгаш элдээрткен медээни билип ап шыдаар. Номчаан болгаш дыңнаан сөзүглелин кыскаладыр азы делгеренгей дамчыдар. Улуг каралап, таныжып болгаш сайгарып номчуурунун чаңчыл-мергежилдерин, ном болгаш өске-даа медээ дамчыдар

	Тыва дылдың словарьлары. Очулга словарьлары: тыва-орус, орус-тыва дээш о.ө., тайылбыр, орфографтыг словарьлар.	1	үндезин-барымдаалар-биле ажылдаар аргаларны практикага хереглээр. Кайы-бир темага херек материалдарны чыыр, оларны чаңгыс аайлап тургузар; янзы-бүрү үндезин-барымдаалардан херек медээни тывар. Номчааны чечен чогаалдан сөзүглелди оон утказын өскертпейн сактып бижиир. Сактып бижип тургаш, тыва литературлуг дылдың кол-кол нормаларын сагыыр. Тыва дылдың словарьларын ажыглаар: очулга словарьлары (тыва-орус, орус-тыва дээш о.ө.), тайылбыр, орфографтыг словарьлар.
	<i>Эдертиг</i>	2	Сөзүглелди кичээнгейлиг дыңнаар, утказын дамчыдар. Дылдың орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыр.
Дыл дугайында эртемниңкезектери	Лексикология болгаш фразеология. Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы. Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы. Ниити ажыглалдың сөстери. Ховар ажыглалдың сөстери. Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери.	13+1	Тыва дылдың лексиказын тывылган угунуң болгаш ажыглалының аайы-биле тодарадыр. Ниити түрк лексиканың, моол дылдан үлегерлээн лексиканың чижектерин тывар. Моол, төвүт, кыдат сөстөрүни аңгылаар. Эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алыышкыннарны тодарадыр. Ниити ажыглалдың, ховар ажыглалдың сөстөрүн (эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер), кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн (диалектизмнер, мергежил сөстери, жаргонизмнер, терминнерни) аңгылаар. Мергежил сөстөрүн, диалектизмнерни, терминнерни чугааның янзы-бүрү байдалдарына ажыглаар. Чечен чогаал сөзүглелдеринден эргижирээн сөстөр, историзмнер, неологизмнерни тывар. Бодунуң чугаазындан жаргоннар болгаш диалектилерни чайладыр. Литературлуг дылды диалектилерден ылгаар.

	Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары.	1	Сөзүглелди тыва литературлуг дылдың лексиктиг нормаларын сагаанының талазы-биле сайгарылганы кылып номчуур.
	Фразеологияның дыл эртемниниң кезээ болуру. Тыва дылдың фразеологтуг словары. Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжыышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжыышкыннары болгаш оларның синонимнери. <i>Словарьлыг диктант</i>	4	Хуу аттар дугайында кол билиглерни шингээдир. Оларның янзыларын аңгылаар (топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнер), сөзүглелден тывар. Фразеологияның кол билиглерин шингээдир, медереп билир. Хостуг болгаш быжыг сөс каттыжыышкыннарын аңгылаар. Фразеологизмнерни сөзүглелдерден, тайылбыр словарьдан тывар, олар-биле домактарны чогаадыр. Фразеологизмнерниң синонимин тывар. Орус дылдан чоок уткалыг фразеологизмнерниң чижектерин көргүзер. Тыва дылдың фразеологтуг словарын ажыглаар. Бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында сөстөрниң ажыглалынга хамаарыштыр үнелелди бээр. Тыва дылдың очулга болгаш терминнер словарьларының төрөөн дылдың байлаан шингээдип алырынга ужур-дузалыын медереп билир.
	<i>Хыналда ажыл</i>	1	Сөстүң утказын, ооң бөлүүн тайылбырлаарынга немелде онаалгалыг хыналда ажылды күүседир.
	<i>Төлевилел «Мээң ук-төөгүм»</i>	3	«Мээң ук-төөгүм» деп төлевилел-биле ажылдаар. Бодунуң ук-төөгүзүнүң дугайында материалдарны чыыр. Темага дүүшкек кыска шүлүктерни тывар, оларны ажыглаар. Ук-төөгүзүнүң дугайында сөзүглелди (тоожуушкунну) бижиир азы схема, таблица ажыглап көргүзер. Класс мурнунга ажылының түңнелин таныштырар.
Дыл дугайында эртемниң	Морфология. Кылыг сөзү. Кылыг сөзүнүң грамматиктиг утказы,	16	Морфологияның кол билиглерин шингээдир. Тускай чугаа кезээ болур кылыг сөзүнүң дугайында билиглерин ханыладыр,

кезектери	морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөри. Кылыг сөзүнүн тургузуу. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунары болгаш оларнын шын бижилгези. Кылыг сөзүнүн болур, болбас хевирлери. Болбас хевирнин кожумактары. Кылыг сөзүнүн эге хевири. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлери болгаш оларнын кожумактарынын шын бижилгези. Наклонение, оон хевирлери. Болуушкун наклонениезинин үелери, оларнын кожумактары. Кылыг сөзүнүн синтаксистиг хүлээлгези. Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазы.	грамматиктиг утказын тодарадыр. Кылыг сөзүн морфологтуг демдектеринин болгаш синтаксистиг хүлээлгезинин аайы-биле тайылбырлаар. Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстөрүн шын тодарадыр. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөрүнүн тургустунарын тайылбырлаар. Болбас хевирде кылыг сөзүн шын бижири, оларга ударениени сагыыр. Кылыг сөзүнүн эге хевирин билер. Кылыг сөзүнүн немелде утка илередир хевирлеринин кожумактарын таныыр. Кылыг сөзүнүн наклонениезин тодарадыр, оон хевирлерин аңгылаар: болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел, кызыгаарлаар. Болуушкун наклонениезинин үелери аңгылаар: эрткен үелер (шагда эрткен, чоокта эрткен, барымдаалыг, бадыткалдыг); амгы үелер (тодаргай болгаш тодаргай эвес); келир үе (болгалак келир үе). Кылыг сөзүнүн синтаксистиг хүлээлгелерин тайылбырлаар. Кылыг сөзүнүн морфологтуг сайгарылгазын кылыр. Чугаага кылыг сөзүнүн болуушкун наклонениезинин үелерин шын ажыглаар. Наклонениеин хевирлерин таблица, схемаларга көргүзөр. Кылыг сөзүнүн хевирлерин аас болгаш бижимел чугаага шын ажыглаар. Кылыг сөзүнүн наклонениелеринин, болбас хевиринин, немелде утка илередир хевирлеринин кожумактарын шын бижири.
Чугаа чорудулга	Хыналда ажыл.	Кылыг сөзүнгө хыналда ажылды күүседир.

зы болгаш чугаа культураз ы			
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Наречие – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Наречиениң өске чугаа кезектеринден ылгалы. Наречиелерниң бөлүктери: үениң, туруштун, сорулганың, чылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң. Наречиениң тургустунары болгаш оларны шын бижири. Наречиениң морфологтуг сайгарылгазы.	8	Наречиениң грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыр. Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгаар. Наречиелерниң бөлүктөрүн аңгылаар: үениң, туруштун, сорулганың, ылдагаанның, кылдыныг аргазының, хемчегниң. Наречиелерни (удурланышкак болгаш чоок уткалыг) аас болгаш бижимел чугаага ажыглаар. Наречиениң тургустунар аргаларын билир, оларны шын бижилгезин сагыыр. Наречиелер кирген домактарны сайгарар, сөзүглелдерни номчуур. Наречиениң морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Чугаа чорудулга зы болгаш чугаа культуразы	<i>Сөзүглелге үндөзүлгөн бот ажыл.</i>	1	Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуур. Наречиелерлиг домактарны ушта бижири, айтырыгларын шын салыр, оларны темалыг бөлүктөрүнүн аайы- биле аңгылаар,
	<i>Чогаадыг – угаап боданышкын.</i>	2	«Кадыкшылын канчаар быжыглаарыл?» деп темага сөзүглелди тургузар. Наречиелерни чогаадыг бижиригге ажыглаар. Бердинген темага угаап боданышкын илередири-биле херек сөстөрү домактарга таарыштыр ажыглаар, домактарны шын тургузар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Ат орну – тускай чугаа кезээ, ооң грамматиктиг утказы, морфологтуг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези. Ат оруннарының бөлүктери. Чамдык ат оруннарының	5+1	Ат орнунун грамматиктиг утказын тодарадыр, морфологтуг демдектеринин, синтаксистиг хүлээлгезинин аайы-биле оларны тайылбырлаар. Ат оруннарының бөлүктөрүн аңгылаар (арынның, айтырыгның, айтылганың, тодаргай болгаш тодаргай эвес ат оруннары), оларны синтаксистиг
		64	

	саннарға, падежтерге өскерлири. Тодаргай эвес ат оруннарын шын бижири. Ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазы.	1	хүлээлгерин тайылбырлаар. Ат оруннарын өске чугаа кезектеринден ылгаар, падежтерге өскертир. <i>Силер, болар</i> де пат оруннарын тыва чугаа этикединге дүүштүр ажыглаар, улуг улус-биле чугаалажып билир. Аңгы-аңгы от оруннары-биле домактарны чогаадыр. Ат оруннары кирген домактарны, сөзүглелдерни сайгарар. Ат оруннарының морфологтуг сайгарылгазын кылыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Тест-айтырыглар</i>	1	Ат оруннарынга хамаарышкан айтырыгларга харыылаар, даалгаларны күүседир.
	<i>Чогаадыг-чурумал</i>	2	Дириг амытаннар дугайында сөзүглелди дыңнаар. Ынак амытанының дугайында сөзүглелди боду тургузар. Уран аргаларны болгаш ат оруннарын ажыглаар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Синтаксистиң грамматиканың кезээ болуру. Сөс каттыжышкыны. Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөс.	2	Синтаксистиң кол билиглерин шиңгээдир. Сөс каттыжышкынында өзек болгаш чагырткан сөстү тодарадыр. Сөс каттыжышкыннарын тывар, өзек сөстен чагырткан сөсче айтырыгны салыр. Сөс каттыжышкыннарын домак тургузарынга ажыглаар.
	<i>Хыналда ажыл</i>	2	Сөс каттыжышкынынга хамаарышкан хыналда ажылды күүседир, хостуг болгаш быжыг сөс каттыжышкыннарын ылгаар.
Дыл дугайында эртемниң кезектери	Домак. Бөдүүн домак дугайында билиг. Чугаалар сорулгазының аайы-биле домактарның хевирлери. Алгы домаа. Домактың грамматиктиг ооргазы. Тургузуунуң аайы-биле домактарның	6	Сөс, сөс каттыжышкыны, домакты ылгаар болгаш оларны тода тайылбырлаар. Чугаалар сорулгазының аайы-биле медээ, айтырыг, кыйгырыг домактарын тодарадыр. Алгы домаан ылгаар. Домактың грамматиктиг ооргазын (кол сөс, сөглекчини) тывар, кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыр. Домакта кол сөс биле сөглекчиниң харылзаазын билир. Тургузуунуң аайы-биле домактарн

	янзыларының дугайында ниити билиг. Бөдүүн домакта ударение дугайында билиг. Бөдүүн домактың синтаксистиг сайгарылгазы.	1	янзыларын ылгап өөренир: ийи чугула кежигүннүг болгаш чаңгыс чугула кежигүннүг, делгеренгей болгаш делгеренгей эвес, нарынчылтынган болгаш нарынчылтынмаан, долу болгаш долу эвес. Аас чугаага үн аяны, логиктиг ударениени; бижимел чугаага бижик демдектерин сагыыр. Делгеренгей болгаш делгеренгей эвес домактарны тургузар, орфографтыг болгаш пунктуастыг дүрүмнерни сагыыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	<i>Тест</i> <i>Сөзүглел-биле ажыл</i>	1	Синтаксиске тестини кылыр. Сөзүглел-биле ажылдаар. Ударениени сагып тургаш, сөзүглелди тода номчуур. Номчуурунун болгаш дыңнаарының чаңчылдарын улам ыңай сайзырадыр. Шын бижилгезин сактып алыры берге сөстөрни дүжүрүп бижиир болгаш оларны сактып алыр.
Дыл дугайында ниити билиглер. Дыл дугайында эртемниң кезектери	6 класска өөрөнгөн чүүлдеринге быжыглаашкын	5+1	Чоннун сагыш-сеткил культуразын, төөгүзүн, амыдыралын-чуртталгазын дамчыдар кол аргазы бооп чоруур тыва дылдың ужур-дузазының дугайында бодунун туружун (бодалын) бадыткаар. Сөс курлавырын байыдары-биле тыва дылдың словарьларын ажыглаар. Номчуурунун, дыңнаарының, чугаалаарының болгаш бижиириниң культуразын сагыыр. Тыва литературлуг дылды болгаш диалектилерни ылгаар. Тыва дылда хуу чүве аттарының янзыларын тодарадыр. Кылыг сөзүнүн уткалыг бөлүктөрүн аңгылаар. Нарын болгаш составтыг кылыг сөстөриниң тургустунарын тайылбырлаар. Болуушкун наклонениезиниң үелерин чугаага, хевир өскертир кожумактарны бижикке шын ажыглаар. Кылыг сөстөрүн, наречиелерни, ат оруннарын грамматиктиг утказы болгаш морфологтуг демдектериниң аайы-биле сайгарар болгаш чугаага шын ажыглаар. Домактан сөс каттыжышкыннары

		2	тывар. Домакта кол сөс, сөглекчини тодарадыр. Дыңнаан сөзүглелиниң утказын чугаалаар, ында кол болгаш дузалал медээни тодарадыр. Аңгы-аңгы байдалдарда болуп турар чугааны көргүскен оюннарга киржир мергежилин уламчылап, чугаазын сайзырадыр.
Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы	Түңнел хыналда ажыл	102ш	Немелде онаалгаларлыг диктантаыны бижиир.

6. КИЧЭЭЛДЕН ДАШКААР АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАНЫҢ ЧИЖЕК ПЛАНЫ

Тыва дылда немелде билиглер чедип алырының бир аргазы кичээлден дашкаар ажыл-чорудулгазы болур. Ол тыва дылга хамаарышкан кайы-бир теманы улам ханы кылдыр сайгарар арганы берип турар. Кичээл болгаш кичээлден дашкаар ажылдың хевирлери катай өөреникчилерниң назы-харының болгаш сонуургалдарының аайы-биле тыва дылды өөрениксээри күштелир.

Чижек хемчеглерни дараазында таблицада айыткан:

Клазы	Хемчегниң хевири	Темазы	Өөреникчилерниң кылыр ажыл-чорудулгазының кол хевирлериниң чижек тайылбыры
5	Мөөрей	«Мээң төрөөн дылым»	Мөөрейге киржир. Бөлүкке ажылдаар. Айтырыгларга харыылаар. Бот-идепкейин илередир. Тыва дыл болгаш чугаа культуразының дугайында немелде билиглерни чедип алыр.

5	Акция	«Тыва дылывыстың арыг чаражы дээш!»	Акцияга хамаарышкан хемчеглерге киржир. «Төрээн дылывыстың арыг-чаражы дээш!», «Төрээн дыл дугайында мерген угаадыглар», «Шын бижи» дээн чижектиг хана-солуннарны үндүрер. Дыл дугайында шүлүктөрни доктааткаш, уран номчулганы кылыр. Сөстөрни шын номчуур, үн аянын сагыыр. Тыва дылдың лексиказының, шын адалгазының болгаш чугаа культуразының дугайында немелде билиглерни чедип алыр.
5	Тыва дыл дугайында кыска шичилелдерниң камгалалы	«Ө, ң, ү деп үжүктөр чок болза, тыва дылдың келир үези кандыгыл?» «Ъ өскертиптер шынарлыг»	Шинчилээри-биле темаларның кайы-бирээзин шилип алыр. Бодунуң даап бодаашкыннарын илередир, бадыткалдыг чижектерин киирер. Тыва бижиктиң тывылганының дугайында төөгүнү билип алыр. Тыва дылда ь (кадыг демдектиң) ажыглалын тайылбырлаар. Тыва дылдың ажык үннериниң онзагайын чугаалаар. Кыска шинчилелден үндүрген түңнелдерин чаңгыс классчыларының мурнунга презентацияны ажыглап чугаалаар.
5	Хөөмейжи-биле ужуражылга	«Хөөмей – Тываның эртинези»	Диалогка киржир. Чугаалажып турар үеде чугаа культуразын сагыыр. Тыва дылдың онзагай фонетиктиг тургузуунуң дугайында немелде билиглерни алыр. Тыва дылда сес кыска, сес узун, сес өк-биле адаар, сес думчук-биле адаар ажык үннерниң сөстүң утказын ылгаар шынарларын болгаш ооң ужундан тыва улустуң ыраажы болганының бир чылдагааны болуп турарын билип алыр. Ук үннерниң хөөмейге утка ылгаар шынарларын эскерип көөр. Хөөмейде өттүнүг сөстөрниң ажыглаттынып турарын эскерер. Келир үениң
			хөөмейжилериниң тыныжын сайзырадырынга дүрген чугааларны ажыктыын билип алыр. Хөөмей-сыгыт үезинде сөстөрни адаарының онзагайын эскерер.

5	Өг-музейже экскурсия	«Тыва дылывыстың үүжези өөвүсте»	Өгнүң кезектери-биле таныжар: хана, ынаа, хараача, дээвиир, эжик дээш о.ө. Өгнүң иштин сөс-биле чуруур. Эдилелдерниң аттары-биле таныжар, чижээлээрге, дүктен кылган эдилелдер: <i>ширтек</i> азы <i>олбук</i> , <i>дөжсек</i> ; ыяштан кылган: <i>орун</i> , <i>кавай</i> , <i>аптара</i> , <i>дазыл аяк</i> , <i>согааш</i> , <i>бала</i> , <i>доскаар</i> ; алгы-кештен кылган: <i>барба</i> , <i>таалың</i> , <i>көгээржик</i> , <i>хойлаарак</i> дээш о.ө. Өгнүң иштинге сагыыр чурумнарны, тыва болгаш өске-даа көшкүн чоннарның амыдыралынга ооң ужур-дузанын тайылбырлаар. Угаап шиңгээдир салым-чаяанын болгаш мергежилдерин сайзырадыр, тыва дылдың лексиказынга билиглерин калбартыр.
5	Рольдуг оюн	«Сайзана» – уруглар оюну.	«Сайзана» деп оюнга киржир, аас чугаазын улам сайзырадыр, тыва чугаа этикедин сагыыр. Киржикчилерге рольдарны хуваар (авазы, ачазы, даайы дээш о.ө). Аалдажырының чурумун билип алыр. Монологтуң хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын) ажыглаар. Оюнда рольдарны күүседип тура, тыва улустуң чаңчылдарын көргүзер, чугаа негелделерин күүседир.
5-9	Диктант-мөөрей	«Билииң хына»	Тыва дыл хүнүнге тураскааткан школа, кожуун, регион чергелиг «Үш ыдык» деп диктант мөөрейинге киржир. Орфографтыг, пунктуастыг нормаларны сагыыр. Сөзүглелден чаа өөредиглиг чүүлдерни немей билип алыр. Чаа сөстөрниң утказын немей билип алыр. Бодунуң билиин хынаар.

6	Мөөрей	«Ада-иемнің дылы»	Мөөрейге киржир. Демнежип ажылдаар. Интеллектуалдыг салым-чаяанын сайзырадыр. Кижиниң амыдыралынга төрөөн дылының ужур-дузасын болгаш ону өөренириниң чугулазын тайылбырлаар. Тыва дылдың чаражын, байлаан, чигезин медресеп билир. Төрөөн дылын өг-бүлө байырлалдарын эрттиреринге канчаар ажыглаарын тайылбырлаар.
---	--------	-------------------	--

6	Акция	«Тыва дылывыстың хуулгаазын сөстери»	«Тыва дылдың фразеологизмнери», «Хуулгаазын сөстер» дээн чижектиг буклеттерни чогаадып кылып, өөреникчилерге, чоок кавыда чурттап турар улустарга үлээр. Фразеологизмнерге чуруктарны чуруур. Алтай, хакас, орус дылдарда дөмей уткалыг фразеологизмнерни, үлегер домактарны, чечен сөстери тывар. Тыва дылдың лексиказынга хамаарышкан викториналарны эрттирер. Тыва болгаш делегей классиктериниң, аңгы-аңгы салгалдың чогаалчыларының дылдың чаражын болгаш хөй талалыын алгап-мактаан чогаалдарын номчуур, сайгарар.
6	Тыва дылга шинчилел ажылы	«Төрээн дылывысты шинчилээли!»	Солун болгаш чидиг айтырыгларны шилип тывар. Чижээлээрге «Тыва дылда кыдат/ төвүт сөстер», «Мал-маганның өң-чүзүнүн илередир сөстер» дээш о. ө. Тыптып келген угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын өөренип көөр, шинчилел материалдары-биле таныжар. Немей чаа-чаа сөстери тывар, утказын тодарадыр.
6-9	Тыва дылга олимпиада	«Тыва дыл – эртем дылы»	Тыва дылда өөрөнгөн темаларын катаптаар. Хыналда-хемчег материалдарын ажыглаар, тыва дылдың кезектеринге хамаарышкан айтырыгларга харыылаар. Сөзүглелдитургузар. Дыл нормаларын сагыыр. Алган билиглерин чогаадыкчы ажылдарга ажыглаар. Бодунуң чүвеге салым-чаяанныын, чогаадыкчы боданып билирин, сагынгыр-тывынгырын көргүзөр болгаш сайзырадыр. Тыва дылда бодунуң билиглерин идепкейлиг ажыглаар. Билиг чедип алырынга сонuurгалын бедидер. Бодунуң шыдаптар чүүлдерин шүгүмчүлелдиг үнелээр.
6-9	Интеллектуалдыг маргылдаа	«Өгге оюннар»	Тыва улустуң өгге ойнаар оюннары-биле таныжар. Оюн-маргылдааның сорулгаларын тодарадыр, дес-дараалаштыр чорудар ажылдарны доктаадып илередир. Оюннар үезинде чүве аттарын, кылдыныглар, наречиелер болгаш өске-даа чугаа кезектерин идепкейлиг ажыглаар. Чугаазын, ырлаарының арга-мергежилдерин сайзырадыр, шүлүктер, кыска тоолдар, чечен чугааларны номчуур. Тыва дылдың кижиниң чогаадыкчы салым-чаяанын сайзырадырынга ажык-дузазын

			үнелээр.
7	Шинчилел ажылы	«Тыва дыл – чоннуң өнчүзү»	Бөлүкке ажылдаар. Чугула айтырыгны, харылзаалыг угаап боданышкыннарны тургузуп хевирлээр. «Тыва дылдың словарьлары – бистиң өңүктөривис» деп теманы өөренип көөр. Тыва дылда кандыг словарьлар барын тодарадыр, оларның тургузуун шинчилээр, ылгалын тодарадып тайылбырлаар. Словарьларның авторлары- биле таныжып, дыңнадыгларны белеткээр. Словарьларны тып, оларны презентацияга көргүзөр.
7	Төлевилел	«Тыва дылым – өгбем дылы»	Бодунга ап чоруур бичии словарьжыгаштарны тургузуп белеткээр, онаалгаларны күүседир. Сөс курлавырын байыдар. Бодунга херек сөстөрнү тып, тургузуп алганы словарьжыгашты чогаадыглар бижииринге ажыглаар.
8	Угаап шингээдири н сайзырадыр оюн	«Тевек» деп оюнда терминнер.	«Тевек» деп оюнга хамаарышкан терминнерни тодарадыр, оларны тайылбырлаар. Ук терминнер, кылыг сөстөрүн чугаага ажыглаар, сөс курлавырын байыдар. Оюнга киржир, ында ажыглаттынып турар чугула сөстөрнү илип алыр. Аас болгаш бижимел чугаазын улам сайзырадыр.
8	Мөөрей	«Тыва дылым – күрүне дылы»	Мөөрейге киржир. Бөлүкке ажылдаар. Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Конституциязындан дылдар, оларның ажыглалының дугайында билип алыр. Күрүне дылының хүлээлгелерин чугаалаар. Амыдыралдың аңгы-аңгы адырларына тыва күрүне дылын ажыглаар. Ону янзы-бүрү байырлалдарның дылы деп тайылбырлаар. Аңгы-аңгы байдалдарда чугааны көргүскен мөөрейниң оюннарына киржир.
8	Акция	«Тывалап чугаалап тур бис»	Өөренип турар черинге «Тывалап чугаалажыылы» деп хемчегни эрттирер, ооң канчаар эрткениниң, дараазында чүнү кичээнгейге алырының дугайында сайгарылганы кылыр. Тыва чоннуң культурлуг байлаа сиңген тыва дылга хумагалын болурун суртаалдаар.
8	Виртуалдыг аян-чорук	«Кызыл-Даг суурнуң ус-	Ус-шеверлер чурту Кызыл-Дагга интернет четкизиниң дузазы-биле чедер. Чонар-даштан

		шеверлериниң чугаалары»	кылган ажылдар-биле таныжар. Ус-шеверлерниң чугаазын дыңнаар, мастерскаязынче экскурсиялаар. Тус черниң чугаазының онзагай аянын дыңнаар, диалектизмнер, мергежил сөстөрүн сактып алыр. Сө курлавырын байыдар.
8	Дилеп-тывар ажыл	«Адың төөгүзүн билир сен бе?»	Демнежип ажылдаар. «Тыва улустуң аттары: эрткен болгаш амгы үе» деп теманы сайгарып, өөренип көөр. Ону шинчилээн эртемденнер, этнографтар-биле таныжар, информантылар-биле ужуражыр. Тыва аттарның утказын тайылбырлаар. Аңгы-аңгы төөгүлүг үелерде нептереңгей турган аттарны тодарадыр.
8	Шинчилел ажыл	«Көшкүн чоннарның чурттаар оран-савазы»	Көшкүн чоннарның культуразының дугайында билиин делгемчидер. Өг, көшкүн чоннарның амыдыралының болгаш оларны шинчилээн эртемденнер, чурукчулар дугайында материалдарны тывар. Көшкүн чоннарның мендилежир болгаш аалчыларны уткуур ёзу-чаңчылдарын өөренип көөр. Кидис өгнү алгап-мактаан орус, тыва дылдарда бижиттинген кыдат, казах, кыргыз, моол чоннарның чогаалчыларының шүлүктери кирген «Өгге йөрээл» болгаш оон-даа өске номнарны номчуур. Көшкүн чоннарның амыдыралы-биле холбаалыг херекселдерни шинчилээр.
9	Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейинче экскурсия	«Бижиктин төөгүзү»	Хостуг чугаалажырының дуржулгазын, удур-дедир харылзажып, өске улус-биле кады ажылдаар мергежилдерин сайзырадыр. Аас болгаш бижимел хевирге дыңнадыгларны белеткээр. Интеллектуалдыг деңнелин бедидер. Патриотчу сагыш-сеткилин сайзырадыр. Экскурсияның түңнели кылдыр тып алганы материалдарны чараштыр бижип дериир, чуруктарны чыыр, презентацияларны кылыр. Өөредилгеге болгаш чүве билип алырынга сонуггалын боду сайзырадып өөренир.
9	Мөөрей	«Тыва дылым – түрк дылдарның бирээзи»	Дылдарның өг-бүлезиниң болгаш өгбе дыл дугайында билиглерин делгемчидер. Чоннар аразында харылзажыр дылдарны ылгаар. Түрк дылдарның бөлүктөрүн аңгылаар. Тыва дылга чоок дылдарны билир. Тыва дылды делегей дылдарының хөй янзылыын тургузуп турар

			онзагай дыл деп тайылбырлаар. Тыва дылдың байдалын чукулалап көөр.
9	Акция	«Төрээн дылывыстың чаражын кадагалаалы»	«Тыва дылдың шинчилекчилери», «Төрээн дыл дугайында мерген угаадыглар» дээн чижектиг хана-солуннар үндүрер. Тыва чоннуң мергенин көргүскен үлегер домактар, чечен сөстөрнүң чижектерин чугаалаар. Тыва улустуң аас чогаалының чижектериншинчилеп өөренир. «Сибирьниң болгашЫраккы Чөөн чүк улустарының аас чогаалының тураскаалдары» деп номда тыва тоолдарның орус дылче очулгалары-биле таныжар.
9	Интеллектуалдыг оюн	«Дыл – мээң өңнүүм»	Чугаага бодалдырын шын илередин. Литературлуг тыва дылдың негелделериниң дугайында медээ алырынга словарьларны ажыглаар. Чугаазындан жаргоннарны, диалектилерни, табуларны чайладыр. Бодунуң билиглерин болгаш амыдыралчы дуржулгазын интеллектуалдыг оюнга ажыглаар.
9	Шинчилел ажылы	«Массалыг медээ дамчыдар чепсектерниң дылы»	Чугула айтырыгларны көдүрер, бадыткалдарын идип үндүрер, харылзаалыг угаап боданыышкыннарны тургузар. Аныяктар аразынга айтырыгларны салыр. Анаа амыдыралчы чугаа дылын болгаш радио-, теледамчыдылгалар башкарыкчыларының дылын хайгаараар, сайгарар. «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» болгаш өске-даа парлалга үндүрүлгелеринде чугаа нормаларының күүселдезин хайгаараар. Кылган шинчилелдериниң түңнелдерин шын бижип көргүзөр. Эрте-практиктиг конференцияларга киржир.
9	Номчулга конференциязы	«Күлтегин. Бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары»	Номну боду номчуп, бөлүк-биле ооң сайгарылгазынга киржир. Номчулга культуразын хевирлээр. Номчаан номун өске улуска сүмелээри-биле шүүштүрер, сайгарар, түңнээр, бадыткаар, тайылбырлаар. Бодунуң бодалын бадыткаар мергежилдерин сайзырадыр. Дыңнаарының болгаш номчуурунун ажил-чорудулгазын улам сайзырадыр. Бодунуң сөс курлавырын болгаш чугааның грамматиктиг тургузуун байыдар. Билдинмес сөстөрни тып, оларның

			тайылбырын улуг улустун дузазы-биле кылыр, словарьларны ажыглап тывар.
--	--	--	--

7. ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫН БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ БАЙДАЛДАРЫ

Өөрөдилге чериниң өөрөдилге-методиктиг болгаш информастыг хандырылгазынче ооң ном-саң, өөрөдилге кабинеттери, администрацияның ажылдаар өрээлдери болгаш сервер, сайт, иштики (школаның) болгаш даштыкы (делгем) харылзаа тудар аргаларының кайы хире дериттингени кирип турар.

Өөрөдилге-методиктиг хандырылгаже 5-9 класстарга тыва дылдың өөрөдилге программасы, «Тыва дыл» өөрөдилге номнары, тыва дылга ажылчын кыдырааштар, диктантылар, эдертиглер чыындылары, немелде литература, башкыларга методиктиг сүмелер, ол ышкаш электроннуг өөрөдилге курлавырлары, тус эртемге деткимче болур сайтылар кирип турар. Тыва дыл башкыларынга методиктиг удуртулгаларда болгаш сүмелерде ажыглаар аргаларны, методтарны, педагогиктиг технологияларны айыткан.

Өөреникчилерниң угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгазын идепкейжидеринге Тываның күрүне университединиң «Тюркология» эртем-өөрөдилге төвүнүң тургусканы тыва дылдың электроннуг корпусу, Национал школа хөгжүдөр институттун үндүргени тыва дылга кол өөрөдилге номнарының электроннуг үндүрүлгелери, презетациялар, тыва улустун тоолдарынга болгаш чечен чогаалдарынга мультимедийлиг капсырылгалар тыва дыл болгаш литературага электроннуг курлавырлар, аудио- болгаш видеороликтер, электроннуг хевирде таблицалар болгаш схемалар чугула черни ээлеп турар.

Тыва дылга библиографтыг даңзы

Өөрөдилге литературазы

Өөрөдилге номнары:

1. Бавуу-Сюрюн, М. В. Тыва дыл. 9 класс : өөред. үнд. /М. В. Бавуу-Сюрюн, Б. Ч. Ооржак, А. Б. Хертек. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 144 а.
2. Монгуш, Д. А. Тыва дыл. 6-7 класс : өөред. үнд. / Д. А. Монгуш, К. Б. Доржу. – 4-кү үнд. – Кызыл: Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ТНҮЧ, 2007. – 278 а
3. Тыва дыл. 5 класс: өөред. үнд. / К. Б. Доржу [болгаш о.ө.]. – 1-ги үнд. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 256 а.
4. Тыва дыл. 5 класс: өөред. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – 1-ги үнд. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 244 а.
5. Тыва дыл. 6 класс: өөред. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2016. – 240 а.
6. Тыва дыл. 6 класс: өөред. үнд. / М. В. Бавуу-Сюрюн [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 240 а.
7. Тыва дыл. 7 класс: өөред. үнд. / К. Б. Доржу [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 151 а.
8. Тыва дыл. 8-9 класс: өөред. үнд. / М. Д. Биче-оол [болгаш о.ө.]. – 3-кү үнд. – Кызыл: ТНҮЧ, 2006. – 238 а.
9. Тыва дыл. 8 класс: өөред. үнд. / Д. А. Монгуш [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2018. – 208 а.

Словарьлар

1. Бавуу-Сюрюн М. В. Морфемно-орфографический словарь тувинского языка. – [www.tuvancorpus.ru_\(словарьлар\)](http://www.tuvancorpus.ru_(словарьлар)) (ажыдып кирген хүнү 29.04.2020)
2. Биче-оол, М. Д. Тыва дылдың орфографтыг словары / М. Д. Биче-оол, С. Н. Чамааева., ред. Д.А. Монгуш. – 5- ки үнд., эдилг., немелделерлиг. – Кызыл: ТНҮЧ, 1967. – 445 а.
3. Монгуш, Д. А. Орус-тыва өөредилге словары: 5000 ажыг сөс / Д. А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1988. – 312 а.

4. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – Абакан: үнд. Н.Ф. Катанов аттыг ХГУ 2004. – 256 а.
5. Ондар Б. К. Топонимический словарь Тувы. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2007. – 552 а.
6. Ондар Б. К. Краткий словарь гидронимов Тувы. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 1995. – 48 а.
7. Орус-тыва словарь: 32000 сөс /М. Д. Биче-оол [болгаш о.ө.], ред. Д.А. Монгуш. – М.: Русский язык, 1980. – 660 а.
8. Симчит, К. Д. Орфографтыг словарь: 6500 хире сөс / К. Д. Симчит. – Кызыл: ТНУЧ, 1988. – 110 а.
9. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А, Б. – Новосибирск: Наука, 2002. – 341 а.
10. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. II: Д, Е, И, Й. – Новосибирск: Наука, 2002. – 338 а.
11. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. III: К, Л. – Новосибирск: Наука, 2004. – 440 а.
12. Татаринцев Б. И. Этимологический словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. IV: М, Н, О, Ө, П. – Новосибирск: Наука, 2008. – 442 а.
13. Толковый словарь тувинского языка: науч. изд. [Перевод значений слов и устойчивых словосочетаний на русский язык: Т. 1: А-Й., около 10 300 слов, 1700 устойчивых словосочетаний] /ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.
14. Тыва дылдың тайылбырлыг словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т. 1: А-Й] /ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2003. – 599 а.
15. Тыва дылдың тайылбыр словары [Толковый словарь тувинского языка: эрт.үнд.: Т.2: К-С] / ред. Д. А. Монгуш. – Новосибирск: Наука, 2011. – 798 а.

16. Тыва-орус словарь [Тувинско-русский словарь: науч. издание: около 22 000 слов] / ред. Э. Р. Тенишева. – М.: Советская энциклопедия, 1968. – 648 а.

17. Тыва-орус словарь [Тувинско-русский словарь] / Х. С. Алдын-оол [болгаш о.ө.]. – 2-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2014. – 648 а.

Эртем литературы
(монографиялар, статьялар):

1. Волков Г. Н. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл: үнд.-полигр. отд. «Билиг», 2009. – 212 а. // URL: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2016/11/Etnopedagogika-tuvinskogo-naroda.pdf> (ажыдып кирген хүнү: 29.04.2020)

2. Кара-оол Л. С. Термины родства и свойства в тувинском языке. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2006. – 252 а.

3. Ондар Б. К. Тувинская топонимия. Сопоставительный анализ топонимии Тувы с топонимами Южной Сибири и других тюркоязычных территорий. – Кызыл: ТНУЧ, 2008. – 296 а.

4. Салзынмаа Е. Б. Сопоставительная грамматика тувинского и русского языков. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2008. – 91 а.

5. Сувандии Н. Д. Тувинская антропонимия. – Кызыл: РИО ТувГУ, 2011. – 207 а.

6. Сундуй Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовно-нравственного воспитания. – Кызыл: ИРНИШ, 2009. – 168 а. // URL: <http://irnsh.ru/wp-content/uploads/2016/11/Mir-detstva-kochevoy-Azii.pdf> (ажыдып кирген хүнү: 29.04.2020) дээш о.ө.

Методиктиг литература
(башкыларга болгаш өөреникчилерге методиктиг сүмелер,

немелде литература):

1. Данилюк А. Я. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М.: Просвещение, 2010. – 21 а.
2. Фундаментальное ядро содержания общего образования. / Серия «Стандарты второго поколения» / ред. В. В. Козлов, А. М. Кондаков. – М.: Просвещение, 2009. – 59 а.
3. Концепция воспитания человека культуры в образовательных учреждениях Республики Тыва / ред. А. С. Шаалы – 2-ги үнд. – Кызыл: изд.-полигр.отд. «Билиг», 2003. – 31 а.
4. Эренчинова Т. А. Государственная итоговая аттестация учащихся 9 класса [Нормативные документы на республиканском и муниципальном уровнях]. – Кызыл: ИРНШ, 2007. – 59 а.
5. Бавуу-Сюрюн М. В. Тыва дылдың лексиказынга факультативтер: өөредилге-методиктиг удуртулга [Факультативы по лексике тувинского языка: учебно-методическое пособие]. – Кызыл: Типогр. КЦО «Аныяк», 2005. – 116 а
6. Доржу, К. Б. Төрээн (тыва) дылдың морфологиязынга мергежилгелер чыындызы: өөредилге ному: өөр.үндүрүлгө / К. Б. Доржу. – Кызыл: ТывКУ, 2016. – 163 а.
7. Доржу, К. Б. Тыва дыл болгаш чогаалды 8-11 класстарга хандыр өөредириниң шенелде программазы / К. Б. Доржу. – Кызыл: НШХИ, 2005. – 56 а.
8. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чаңчыл: өөр. үндүрүлгө: 1, 2 кезээ / М. Б. Кенин-Лопсан. – эдилг.үнд. – Кызыл: НШХИ, 2010. – 360 а.
9. Март-оол, К. Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы / К. Б. Март-оол. – 1-ги үнд. – Кызыл: ТНУЧ, 2002. – 272 а.
10. Монгуш. У. О. «Хүн-Хүртүнүн» хүртүзү: эрт.-попул.үнд. / У. О. Монгуш. – Новосибирск, 2008. – 176 а.

11. Намзал, Э. Холу чемзиг авам сөңү / Э. Намзал. – Кызыл: Новости Тувы, 1995. – 153 а.
12. Ойдан-оол, А. К. Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы: өөрөд.үнд. / А. К. Ойдан-оол, Ш. Ч. Сат, Н. Д. Сувандии. – Кызыл: НШХИ, 2008. – 88 а.
13. Ойдан-оол, А. К. Диктантылар чыындызы: 5-9 класстар / А. К. Ойдан-оол, М. Ч. Ооржак, С. Т-С. Ооржак. – Кызыл: ТНУЧ, 2003. – 245 а.
14. Ооржак, М. Н. Шүлүк болгаш аялга: башк.үнд. / М. Н. Ооржак. – Красноярск: ОАО «ПИК: Офсет», 2014. – 101 а.
15. Салчак, В. С. Тываларның анныыр ажыл-агыйының дугайында чамдык медээлер: статьялар чыындызы / В. С. Салчак, Б. Б. Монгуш, Б.Баярсайхан. – Кызыл: Тип. КЦО «Аныяк», 2010. – 80 а.
16. Серенот, С. К. Сарыг шажынның тайылбырлыг словары / С. К. Серенот. – Кызыл: Тип. Ооржак Р.К., 2010. – 128 а.
17. Серенот, С. К. Буддизмнің тайылбырлыг словары: эрт.-попул. үнд. / С. К. Серенот. – Кызыл: Тип. Ооржак Р.К., 2011 – 80 а.
18. Сувандии, Н. Д. 8-9 класстарның тыва дылга чижек кичээл планнары. «Тыва дылды өөрединің теория болгаш методиказы» деп курска методиктиг удуртулга [Примерные поурочные планы по тувинскому языку в 8-9 классах: методическое руководство] / Н. Д. Сувандии. – РИО ТувГУ. – Кызыл, 2008. – 67 с.
19. Сувандии, Н. Д. 9-ку класстың доозукчуларының тыва дылда түңнел күрүне шылгалдаларының (чаа хевир-биле) чижек онаалгаларының чыындызы / Н. Д. Сувандии [болгаш о.ө.]. – Кызыл: НШХИ, 2014. – 63 а.
20. Сундуй, Г. Д. Улусчу педагогика. «Улусчу ужурлар» деп 1-6 класстарның шенелделиг өөредилге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер: өөрөд. - метод. үнд. / Г. Д. Сундуй, Г. К. Ондар. – Кызыл: ТНУЧ, 2004. – 127 а.

21. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери / ред. Д. А. Монгуш. – 2-ги үнд. – Кызыл: Рес.тип., 2001. – 64 а.
22. Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң Күрүне стандартының национал-девискээр кезээ / НШХИ. – Кызыл: ТНУЧ, 2006. – 263 а.
23. Тыва Республиканың өөредилге черлеринге кижиниң сүзүүн болгаш мөзү-шынарын кижизидип сайзырадырының концепциязы /М. Б. Кенин-Лопсан [болгаш о.ө.]. – Кызыл: «Билиг» НШХИ, 2011. – 34 а.
24. Тыва үлегер домактар болгаш чечен сөстөр /Тург. Б. К. Будуп. –Кызыл: ТНУЧ, 2016. – 112 а.
25. Уламсурэнгийн, Ц. Образцы фольклора и речи кобдоских тувинцев: науч.-попул. изд. / Ц. Уламсурэнгийн. – Кызыл: ТКИ, 2003. – 192 с.
26. Червонная, С. М. Тыва Республиканың чурукчулары /С. М. Червонная. – СПб: Художник России, 1995. – 184 а.
27. Чүлдүм, Ч. М. Улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстөрнүң, уjurларның чижек тайылбыры /Ч. М. Чүлдүм. – Кызыл: ТНУЧ, 1999. – 64 а.

Информастыг курлавырлар

1. Ниити информастыг курлавырларже кирери // URL: <http://window.edu.ru/resource> (кирген хүнү 29.04.2020)
2. Сайт «Народы мира – политически этнографический справочник» // URL: <http://nation.geoman.ru/>
3. Сайт Фонда сохранения и изучения родных языков народов Российской Федерации // URL: <https://родныеязыки.рф/> (кирген хүнү 29.04.2020)
4. Сайт «Языки народов России в Интернете» //URL: <http://www.peoples.org.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
5. Единый банк педагогических практик преподавания родных языков народов России // URL: <http://банкпрактик.рф/> (кирген хүнү 29.04.2020)

6. Национал школа хөгжүдөр институт // URL: <http://irnsh.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
7. Тыва Республиканың Алдан-Маадыр аттыг музейи //URL: <http://museum.tuva.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
8. Үндезин культура ГБУ «Центр развития тувинской традиционной культуры и ремёсел» // <http://tuvancenter.com/o-nas/> (кирген хүнү 29.04.2020)
9. Детский литературный сайт «Радуга Тувы» // URL: <http://tuvacheleesh.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
10. Тываның аныяк чогаалчылары // URL: <https://vk.com/molodyepisatelituvy/> (кирген хүнү 29.04.2020)
11. Официальный сайт ГБНИОУ «Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований // URL: <http://tigpi.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
12. Тыва Республиканың тыва дыл болгаш чогаал башкыларының Ассоциациязының сайтызы // URL: <https://tyvadyl.ru/ru/assocziacziya/> (кирген хүнү 29.04.2020)
13. Сайт ГАОУ ДПО «ТИРО», РУМО учителей родного языка и литературы // URL: <http://www.ipktuva.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
14. Сайт «Тываның чогаалчылары» // URL: www.picateli-tuvy.ru/ (кирген хүнү 29.04.2020)
15. Тыва дылдың электроннуг корпусу // URL: <http://www.tuvancorpus.ru/> (кирген хүнү 29.04.2020)
- 16.